

Ulrich Beck: Mi a globalizáció?

A GLOBALIZMUS TÉVEDÉSEI – VÁLASZOK A GLOBALIZÁCIÓRA

Ford.: G. Klement Ildikó, utószó: Gábor Kálmán, *Belvedere Meridionale*, Szeged, 2005. 190 old. á. n. (Ifjúsági korszakváltás)

A lezáruló korszakok narratívája dívik: búcsúztatjuk a nemzetállamot és vívmányait, a szociális garanciákat, a teljes foglalkoztatottság eszményét, a csoporthoz és helyhez köthető identitásokat, a parlamentáris demokráciát, a fenntartható fejlődést, a háborítatlan természetet, a politikát és a modernizációt.

A búcsú hol nosztalgikus, hol dühödt, hol szorongó, hol cinikus. A „végek” entrópiájára sokféle értelmezés és jövőkép születik. A „tovább modernizálók” tagadják a gyökeres korszakváltás tételét, az antimodernitással kokettálva és az automatikusan folytatódó modernizációban bizva az előremenetelés és a nosztalgikus, gyakran bezárkózó hátraarc önellentmondásos elegyével reagálnak rá. A posztmodern válaszok egyértelműen a modernitás nyugat-európai projektjének zátonyra futásából indulnak ki, a széttöredezettségre hivatkozó relativista krédójuk azonban nem kínál értelmezhető víziót a politikai cselekvés számára.

Ulrich Beck a *reflexív modernizáció* tézisével egy harmadik utat jelölt ki. Nem is a jelenkor analizisében, hanem az arra adott válaszban, az alternatívák, a politikai cselekvési terek keresésében, a gyakorlati program megfogalmazásában mutatkozik meg globalizáció-értelmezésének eredetisége.

Jellemző a szerzőre ez az intellektuális határjárás. Egész munkássága a tudomány és a politika közti mezsgyén helyezhető el, ami persze nem meglepő korábbi, főleg a munka világát és a foglalkoztatást vizsgáló empirikus kutatásai ismeretében. Gyakorlatilag tudományos „védjegye” lett 1986-ban kiadott könyve, *A kockázat-társadalom: út egy másik modern-*

tásba (Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, Bp., 2003.). Munkásságának ettől kezdve a globalizáció társadalmi, politikai ellentmondásairól írott diagnózisai adnak homogén, elemző, ugyanakkor tudatosan politikai véleményformáló jelleget. Hatása messze túlmegegy a szakmai olvasótábor köreiben. A globalizáció társadalmi önellentmondásainak tudatosítása érdekében és a releváns német politikai választ sürgetve a legkevésbé sem riad vissza a közszereplésektől. Nyilvános vitákat akar generálni, hovatovább „megfertőzni a nyilvánosságot” (Ulrich Beck – Anthony Giddens – Scott Lash: *Reflexive Modernisierung. Eine Kontroverse*. Suhrkamp, Frankfurt/Main, 10. old.). Ehhez 2005-ös, *A választás téje* című, vállaltan szubjektív, politikailag mozgósító munkájával (Belvedere, Szeged, 2005) került a legközelebb. 1999-ben Cicero szónoki díjjal, 2005-ben közéleti felelősségvállalásának elismeréseként Schader-díjjal tüntették ki.

A *Mi a globalizáció?* szervesen illeszkedik a Suhrkamp kiadó Beck által szerkesztett „Második modernitás” sorozatába és a tárgyat tekintve rendkívül homogén beki életműbe. Kockázati társadalom, második modernitás, transznacionális állam mind egy tágabb tudományos horizontba illeszkedő fogalom, nem a jelen kötetben olvassuk őket először. A *Mi a globalizáció?* mégis ideális kiindulás a velük való ismerkedésre, hiszen szándéka szerint áttekintő jellegű, a szerző korábbi okfejtéseit is összegező írás: „a globalizációs viták útvesztőibe kínál bevezetőt, kijelölve és tisztázva a hangsúlyokat” (7. old.). Célja, „hogy felderítse a gondolkodásmódokban rejlő csapdákat [...], hogy ily módon tágra nyissa a horizontot a globalizációra adandó válaszok előtt. A középpontban tehát a látszatra egyszerű, de mégis nehezen megválaszolható ket-tős kérdés áll: mit jelent a globalizáció, és hogyan lehet politikai eszközökkel alakítani?” (Uo.) A globalizáció definiálása, írja, legalább annyira kockázatos feladat, „mintha megpróbálnánk egy pudingot a falra szegezni” (29. old.). Hogy megérthessük, mégis mi tartja össze a pudingot, ahhoz Beck szerint a szociológia, a tár-

sadalomelmélet, illetve általában a gondolkodás kereteinek konstruktív megújítására van szükség. Jelen írásában az elméleti, történeti megközelítés dominál, empirikus adatokra meglehetősen ritkán támaszkodik a konzekvensen normatív alapú érvelés. A műveivel szemben leggyakrabban megfogalmazott kritika éppen ezt a nagyvonalúságot kifogásolja, írásaira gyakorta sütik emiatt a „puszta társadalomfilozófia” bélyegét.

Hogyan képzei el a szociológia, illetve a társadalomelmélet megújítását, s miként kellene szerinte reagálni a globalizáció politikai kihívásaira? A könyvben két markáns válasz rajzolódik ki: a nemzetállami szerepkör és a társadalmi integrációt megalapozó társadalmi szerződés újragondolása nyomán a politikai cselekvőképesség fő letéteményesei egyrésztől a *transznacionális állam*, másrésztől a *civil társadalom*.

A GLOBALIZÁCIÓ VIZSGÁLATA

Miért a globalizációról szól egyáltalán a könyv? A globalizáció valójában maga választja magát témává. Kényszerűen magára vonja mindenkinek a figyelmét: „Az emberi cselekvés nem cselezhetsé ki a globalitást évszázadunk végén” (24. old.), tehát fel kell tárni politikai és gazdasági ellentmondásait, és kidolgozni a rá adandó válaszokat.

Becknek a nyolcvanas években kifejtett diagnózisa szerint a reflexív modernizációban az *első, nemzetállami indusztriális modernitás* visszahatóvá, önnön alapjait felszámolóvá vált. A *második modernitás* feladata a sokdimenziós – információs, gazdasági, kulturális, ökológiai, civiltársadalmi – globalizáció megértése, a benne rejlő új lehetőségek kiaknázása. Tézise, hogy 1. a globalizáció, 2. az individualizáció, 3. a munka nélküli kapitalizmus és 4. az ökológiai fenntarthatóság új konfliktus-szemantikája megbontotta az ipari társadalmak alapevidenciáinak koherenciáját. Ezek a kihívások egyáltalán nem válaszolhatók meg a nemzetállami modernitás fogalomrendszerében, sőt megingatják a nemzetállami modernitás hármasság pillérét: a munkán

alapuló jóléti állam, a piacgazdaság és a demokrácia szövetségét. Beck több helyütt érvel a globalizáció sokdimenziós modelljének szükségessége mellett, bevezetőjében azonban először maga is egyetlen dimenzióban – a gazdaságban – vázolja fel és világítja meg a nemzetállami modernitás modelljének erőzőjét. A transznacionális vállalkozások gazdasági érdeke maximálisan liberalizált piacot, a beruházásokat támogató, *minimális államot* kíván. A globális cselekvési teret kihasználva, a munkaerő és a szétosztott munkafolyamatok különböző országokba exportálásával, a legkedvezőbb adózási és infrastrukturális helyszínt megválasztásának luxusával gyakorlatilag egymás ellen versenyeztetik a területhez kötött nemzetállamokat. A tudásbázisú produktivitásnövekedéssel ráadásul egyre kevesebb munkaerőre van szükségük, ami a munkanélküliek számának állandó növekedését hozza magával: „A vállalkozók rábukkantak a gazdaság titkára. Az új varázsige így hangzik: kapitalizmus munka nélkül, plusz kapitalizmus adók nélkül.” (14. old.)

A nemzetállam gazdaságának alapja megrendül, az adóbevételeit nem tudja szabályozni, ugyanakkor nyakába szakad a munkanélküliek segélyezésének terhe. Épp azokon a területeken gyengül meg – a jólét és munka biztosítása –, amelyek társadalmi integrációs és legitimációs bázisát adták. Az egykori nemzetállami politikai térben folyó politizálást felváltja az új, transznacionális szereplők (konzernek, globális civil társadalom) *közvetett politizálása (Subpolitik)*, a mindeddig politikán kívülinek tételezett szférákban, a nemzetállamok feje fölött.

Hogyan garantálható ebben a nemzetállamok utáni világban az első modernitás alapelveinek – igazságosság, jóléti vívmányok – érvényesítése? Hogyan érhető el a kultúrák, a vallások békés együttélése? Hogyan kontrollálhatók az ökológiai veszélyek? Létezhet-e szabadság, fenntartható-e a demokrácia a kettészakadó társadalmakban?

Választ minderre Beck a reflexív modernizáció elemzésével keres: „A reflexív modernizáció az ipari társadalom önmaga általi transzformációját jelenti, [...] a modernitás radikali-

zálása, amely feloldja az ipari társadalom premisszáit és kereteit, és ezzel egy másik modernitásba – vagy ellenmodernitásba – nyit utat.” (Beck–Giddens–Lasch: *i. m.* 27–29. old.) Nehéz ezt a fogalmat nem félreérteni. A reflexivitás itt nem arra utal, mintha ez az elsőből a második modernitásba való átmenet szándékolt és reflektált folyamat lenne. Ellenkezőleg: a modernizációs folyamat önmagára visszaható folytatódását jelöli, amikor az már a modernitás alapjait kezdi ki. S ezt kell most a nyilvános, politikai és tudományos reflexiók tárgyává tenni. (Beck: *Die Erfindung des Politischen*. Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1993. 37. old.) „Minden változásnak a gondolkodásban, a fogalmakon való munkálkodásban kell kezdődnie [...] fel kell vázolni az első modernitással szemben a második modernitás kontúrjait, melyekre először fogalmilag kell érzékenyé válnunk, tehát koncepciókra, ellentétekre van szükség.” (Beck–Giddens–Lasch: *i. m.* 23. old.)

A *Mi a globalizáció?* gondolkozási kísérlet a második modernitás egyik kulcstényezőjének, a globalizációnak a vizsgálatára. Beck megkülönbözteti 1. a *globalizmus*, 2. a *globalitás* és 3. a *globalizáció* fogalmát. A politikai cselekvés lehetőségeinek feltárásában ez kulcsfontosságú, hiszen e három dimenzió tudatosításával lehet szembefordulni a monokauzális, csak gazdasági megfontolásokat figyelembe vevő, a politikai cselekvést bénító *világpiaci kényszer ideológiájával*.

*Globalizmus*nak nevezi a világpiaci logika mindenhatóságát hirdető ideológiát, mely a komplex folyamatokat a gazdasági dimenzióra redukálja és a globalizáció kényszereire hivatkozva gyakorlatilag elmosza a gazdaság és a politika határait.

A *globalitás* ezzel szemben a világtársadalom sokdimenziós perspektívája, mely magába foglal minden olyan társadalmi kapcsolatot, amely nem illeszthető be a nemzetállami keretekbe. A globalitás fogalma azt hangsúlyozza, hogy a világban nincsenek már zárt térségek, és minden jelenség visszavonhatatlanul interdependens. Minden cselekmény a globális kiterjedésű színpadon játszódik: globalis a termelés, a munkaerőpiac,

a média, a hírek, az infokommunikáció, az életformák, a civil társadalom, sőt az egyéni életutak, a barátságok, a családok és az identitás is. „A globalitás nem a kinti nagyvilágban üvölt és fenyeget, hanem ott ólálkodik és lármázik a legbensőbb életünk legbensőbb terében.” (85. old.)

Kicszelezhetően – mondja Beck.

A *globalizáció* fogalma végül azokat a folyamatokat jelöli, amelyek a transznacionalitás mezejét avatják a cselekvés domináns terévé, megrendítve ezzel a nemzetállam szuverenitását és a nemzetállami gondolkodást: „A globalizáció a mindennapi cselekvés megtapasztalható határnélküliségét jelenti a gazdaság, az információ, az ökológia, a technika, a transzkulturális konfliktusok és a civil társadalmak különböző dimenzióiban.” (29. old.)

E fogalmi distinkciókban konkrétizálódik a reflexív modernitás elmélete. Egyrészt a globalizáció elfogadása mellett is kritika tárgyává teheti a globalizmus, a világpiacra hivatkozó érvelés hegemoniáját. Másrészt a globalitás horizontjának elismerésével vitatja, hogy a politika és a társadalom csak „területhez kötötte”, azaz a nemzetállami modellben abszolútizált formában létezhet. Értelmetlennek bizonyul a protekcionista, nemzetállami bezárkózás és sündisznóhadállás, és új alternatívák után kell nézni.

A GLOBALIZÁCIÓ SZOCIOLÓGIÁJA

Beck nagy hangsúlyt fektet a globalizáció szociológiájára: „Ilyen körülmények között a szociológia új értelmet nyer, mégpedig azt kell kutatnia, hogy mit jelent az emberi élet abban a csapdában, amivé a világ vált.” (20. old.) A szociológia úgy jelenik meg, mint „intellektuális rendező erő”, amely azonban maga is az elsőből a második modernitásba való átlépés ellentmondásaival terhelt. A klasszikus szociológia a társadalomanalízis kategóriáit az első modernitás nemzetállami kereteiben alakította ki. Ez a társadalom ún. *konténer-elmélete*, mely szerint a társadalom és a politika is kizárólag a nemzetállam hatalmi terében, mintegy „konténerben” létezik. Beck szerint a társadalomtudó-

mányok *konténer-elmélete* a globalitás megkérdőjelezhetetlenségével ugyan-csak revízióra szorul: alternatív, poszt- és transznacionális társadalmi elemzési egységeket, gondolatmeneteket keresve kell eljutni a globalizáció szociológiájához.

Így kerülnek a társadalomkutatás fókuszába új, a nemzetállami szemléletbe beilleszthetetlen vizsgálati kategóriák és szemléletmódok. Közéjük tartozik az új, köztes, „harmadik világok”, a *transznacionális cselekvési terek* vizsgálata. Transznacionális társadalomképet festenek a különböző *világrend-elméletek*, amelyek minden folyamatot egazon globális horizonton helyeznek el. (Wallerstein ezt a *kapitalizmus világrendjének* világméretű, átfogó munkamegosztásában ragadja meg, Rosenau a *policentrikus hatalom-megosztás* dinamikájában, melyben a nemzetállamok társadalmá és a transznacionális szereplők új cselekvési horizontja verseng egymással.) Beck *világkockázati társadalom*-elméletében a nem várt kockázatok (ökológiai pusztítások és katasztrófák, tömegpusztító itéletnapi masinériák) felismert globalitása teremt meg a globális sorsközösség kényszerét. Hosszasan tárgyalt és rendkívül izgalmas kérdés, mi történik a kultúrával. A kultúraelmélet a globális kultúrát kontingens, dialektikus folyamatként értelmezi, melyben egyszerre hatnak egymással ellentétes tendenciák: az univerzalizmus és a partikularizmus, a koncentráció és a decentralizáció, a konfliktus és a konszenzus.

A *transznacionális civil társadalom* vizsgálata új terepe lehet a szociológiának, de különös jelentőségű a politika új színtereinek megnyitásában is.

Az individualizációs folyamatokban érvényüket veszítik az ipari társadalmak kollektív és csoportspecifikus világértelmezései, amit a szakirodalom sokáig a politikai cselekvőképesség elvesztéseként is értelmezett. Beck ezzel a *világpolgári republikanizmus* lehetőségét szegezi szembe. Szerinte csak a politikai cselekvés kollektív ortodoxiája ért véget, miközben körvonalazódik az egyén szabadságán nyugvó új politikai cselekvés gyakorlata, melyben döntő szerep jut az egyéni szabadságok megszervezőjének, a globális civil társadalomnak.

A globalitás eseményei és problémái nem kötődnek területhez, mindenkire vonatkoznak, és az infotechnológiai forradalom következtében mindenkit el is érnek. Kialakul egy globális nyilvánosság és kritika. A transznacionális szerveződés költségeinek drasztikus csökkenésével új civil kezdeményezések születnek a nemzetállamok és a transznacionális konszernnek ellenőrzésére. Az új poszt-nacionális mozgástér új hatalmi esélyeket is magában rejt, új cselekvést és cselekvőket teremt. A tudatos fogyasztás, a vásárlói bojkott például a politikai részvétel és hatalom eszközévé válik – „a nemzeti hatalmak és a szuperhatalmak a jövőben úgy járhatnak, mint Lemuel Gulliver, aki gondtalan álmából fölébredve számtalan kicsi kötéllel lekötözve találta magát.” (83. old.)

Az így kialakuló multikulturális információs sztrádán és interakciós terepen joggal vetődik fel az együttélés, a megértés és a tolerancia kérdése. Beck a kultúrák közötti dialógust elősegítő attitűdként a *kontextuális univerzalizmust* jelöli meg: csökkentenünk kell morális felségterületünket, hogy ezzel lehetőséget adjunk mások igazságának megértésére.

A kultúra univerzalizmusa komolyan veszi az egyes kultúrák sajátosságait. Az univerzalizmus újszerű összekapcsolása a kontextualitással viszont arra ad lehetőséget, hogy egyidejűleg több univerzalizmus érvényességét is elfogadjuk: önkorlátozás saját igazságom határaitra vonatkozóan, ami azonban mégsem fullad a párbeszéd lehetőségét is kétségbe vonó relativizmusba. „A sokféle univerzalizmus képzelt világában aztán egyszer valamikor szívből ki lehet nevetni az univerzális bizonyosság gyarló emberi felfuvalkodottságát.” (97. old.)

POLITIKAI PERSPEKTÍVÁK

A globalitás visszavonhatatlansága tehát részben a világtársadalom jelenvalóságában válik egyértelművé. Hogy mi lesz ebben a világtársadalomban a jellegadó vonás, arról számos versengő elmélet értekezik. Beck összefüggéseket igyekszik teremteni közöttük, ám az egyes elméletek közti kohézió híján inkább csak különbö-

zók, egymást hol kiegészítő, hol tagadó elméletek, értelmezési szempontok laza, kissé áttekinthetetlen, gyakran redundáns sorát nyújtja.

Több elmélet is hangsúlyozza a globális civil társadalom dominanciáját, egy globális civil szféra létrejöttét, ami a globális emlékezet identitásteremtő talaján a világ bármely pontján élő világpolgárok konkrét tapasztalataivá válik. A kockázat-elméletekben is ez a globális civil társadalom az önkritika letéteményese, a be nem látható következményekkel járó rizikók által átpolitizált világ horizontján.

Természetesen a globális civil társadalom térnyerése számos ponton *kritikát* is kivált: a világtársadalmi szereplőknek nincsenek demokratikusan legitimált hatalmi jogosítványaik, ezért lojalitásuk és hatalmuk egyaránt megkérdőjelezhető.

Normatív perspektívát vázol fel a *kozmpolita demokrácia* teóriája. Ez feltételezi az államközi, nemzetállami és globális civil szervezetek, valamint az egyének közvetlenül összekapcsolódó hálózatát, melyben az egyén cselekvési jogkörét a helyi szinttől egészen a globális szintig a világpolgári jog biztosítja.

Az „új világrendetlenség” negatív utópiája jelenik meg viszont a *kapitalista világtársadalom* elméleteiben, melyek a világpiacon logika érvényesüléséből fakadó ellentmondásokat tematizálják, és felvetik a felelősség kérdését: hogyan állítható meg a transznacionális vállalatok által felerősített nemzeti dezintegráció, a jóléti állam válsága, a gazdasági inaktivitás növekedése?

A bemutatott elméletek sorát Beck a transznacionális állammról szóló saját gondolataival zárja. Konceptiója sokat merít az ismertetett elméletekből, és így ad visszamenőlegesen értelmes struktúrát a felsorolásuknak. A transznacionális állam perspektívája egy konkrét gondolati kísérlet, a „bénytársadalom elleni ellenméreg” a nemzetállami keretekbe ragadt politikai cselekvés meghaladására. Olyan kooperatív politikai erőteret víziója, melyben erős, de magukat a transznacionális kooperációban újratemtő államok a globalizáció folyamatát politikailag alakíthatóvá és transznacionálisan szabályozhatóvá teszik.

A transznacionális államok a globalitás visszavonhatatlanságát belátva feladják sündisznóhadállásukat és protekcionista politikájukat. Betagozódnak egy kozmopolita, transznacionális, kooperáló államközösségbe, ugyanakkor a kooperációban újraértelmezik a saját nemzeti kereteken túli regionális szuverenitásukat és identitásukat is. Ezzel a globalitás helyzetét visszavonhatatlanul a politikai gondolkodás és cselekvés alapjává tesszük.

Beck itt a klasszikus kooperációs játékot fordítja le az államok közti viszonyok nyelvére: egyedül így válik kompenzálhatóvá az a hatalmi diszcrepancia, amely a transznacionális cselekvők és a területhez kötött nemzeti államok között fennáll.

Az új társadalmi szerződés

Legújserűbb, ugyanakkor leginkább vitatott része Beck írásának az, ahol túllép az általános elméleti víziókon, és konkrét politikai irányokat vázol fel – többek között a nemzetközi együttműködés, az oktatáspolitikai, a német jövőkép és a szervezett fogyasztás számára. Címet is ad neki: „A politika kívánságlistája a Mikulás részére.”

Visszanyúl korábbi kutatásai témájához, a munka világának átalakulásához/átalakításához is. A harmadik ipari forradalom (az IT forradalma) és a globalizmus hatására átalakuló munkaerő-piaci válságjelenségeket, a munkanélküli kapitalizmus problémáját tárgyalja. A keresőfoglalkozások szétterjedésére, az alulfoglalkoztatottság és túltermelés paradoxonjára az önkéntes, a köz érdekében végzett munka intézményesítésével és bérezésével kínál választ.

Különböző modellekkel, a civil fizetéssel, a munkanélkülieknek a civil szektorba csatornázásával, nem monetáris juttatásokkal (pl. cserehálózattal) a polgárokért végzett munka második aktivitási jellegét erősítene. Ez amellel, hogy részlegesen enyhíti a munkanélküliséget, integrációs és identifikációs közegként is szolgál. A fokozódó felelősségvállalás pedig a transznacionális állam és a transzlokális politika közötti új hatalom- és munkamegosztáshoz, egy új társadal-

mi szerződéshez és eleven, lokálisan megélt demokratizálódáshoz vezet.

A civil szféra és a róla szóló diskurzusok expanziója manapság nyilvánvaló. A civil szerveződések, polgári kezdeményezések manapság a legváltozatosabb társadalmi problémák kapcsán jönnek szóba, afféle minden fájásra szolgáló gyógyírként. Azt az elképzelést, hogy a munkanélküliek minden nehézség nélkül bevonhatók és bevonandók a civil önkéntes munkába, több ponton is bírálat éri. Egyrészt vitatják, hogy a civil szerveződés a valódi önkéntesség elemének kivonásával is kifejti-e jótékony hatását az állampolgári készségek fejlesztésében és a szociális tőke gyarapításában. Másrészt számos empirikus kutatás igazolja, hogy az önkéntes munkába való valódi bevonódás eleve olyan tőkeellátottságot kíván (az egzisztencia biztonságától a különböző szociális készségekig), amely feltételezi a keresőtevékenységet. Így kétségbe vonható, válhat-e a civil szerveződés valaha is a keresőmunkát kiváltó és nem csupán kiegészítő tevékenységgé.

Beck ezzel a gondolkörrel egy nagyon aktuális és a nyugat-európai államokban sokat tárgyalt politikai diskurzust, a polgári kezdeményezések erősítését és a participatív demokrácia eszméjét népszerűsíti. Reméljük, hogy ennek realizálódására nem várunk olyan hosszan, mint ahogyan a Mikulásra szokás: lelkesen, aztán öregedve egyre kevésbé.

MITTICH BOGLÁRKA

Sélei Nóra (szerk.): A feminizmus találkozásai a (poszt)modernnel

Csokonai, Debrecen, 2006. 314 oldal, 2200 Ft

Tartalmas és – remélhetőleg – megkerülhetetlen könyvet szerkesztett és fordított le Sélei Nóra. E kötet nem utolsósorban éppen azért, mert egy kötet – talán megváltozik, meg-

változhat valami a magyar irodalomtudományban: a feminista irodalomtudomány és -elmélet talán valamivel kevésbé lesz figyelmen kívül hagyható az irodalomtudomány magyar nyelvű beszélők számára, mint eddig.

A kötet szerkesztési elvei a korszerűség és a sok nézőpontúság. A korszerűség igényét jelzi a címválasztás, hiszen – mint Elizabeth Grosz írja a kötetben olvasható tanulmányában – „a posztmodernizmus talán marketingvédjegyként is szolgál mindannak jelölésére, ami új, ami nehéz, ami menő” (270. old.). Mégis picit mással találkozunk az olvasó, mint amit a cím ígér (ami nem baj): a kilenc tanulmányból csak kettő (Rita Felski és Patricia Waugh írása) kapcsolódik a modernség és a(z irodalmi) posztmodernség átfogó diskurzusaihoz, a többi szűkebb körből válogat: négy a francia posztstrukturalizmus (Bourdieu, Foucault, Derrida és Lacan) feminista szempontú felhasználhatóságát, egy (Dale Bauer) Bahytinnak a dialogikus regényről alkotott koncepcióját, egy (Elizabeth Grosz) a feminista szöveg azonosíthatóságának a kérdését tárgyalja, végül egy – a kötet egyik legizgalmasabb, írása (Susan Bordo) – a feminista kutatások nyolcvanas évekbeli amerikai intézményesülésével felszínre került új problémákat.

Sélei Nóra elsősorban olyan szövegeket válogatott kötetbe, amelyek az amerikai feminista irodalomtudomány nyolcvanas évekbeli szakaszára reflektálnak: a tudományos elismerésre, a francia posztstrukturalizmus nyelvének erőteljes megjelenésére (és az általa kiváltott belső hatalmi harcokra), a feminista diskurzus pluralizálására – valamivel kevesebb hangsúlyt fektetve a posztmodernről zajló vitákra, amelyek csak a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján kerültek a feminista viták centrumába. A szövegek 1982 és 1995 között íródtak (és itt félrevezető a szövegek eredeti megjelenési helyére vonatkozó, a kötet végén közölt adatok, hiszen a legtöbb esetben másod- vagy harmadközlésről van szó), amikor a ma korszerűnek számító irodalomtudományos nyelveket az amerikai feminista irodalomtudomány hangsú-

lyozottan a magáévá tette – s beszél azóta is.

Tehát a posztmodern diskurzusát alakító Lyotard, Ihab Hassan vagy Matei Calinescu helyett a szerzők a francia posztstrukturalizmus sztárjaival kezdenek dialógust azzal összefüggésben, hogy munkásságuk mennyiben használható fel a feminizmus számára. Toril Moi tanulmánya egész kis bevezetést nyújt Bourdieu alapfogalmaiba, „a társadalmi hatalom mikroelméletébe”, és hasznos következtetéseket fogalmaz meg a kulturális mezőt uraló kompetitivitás és a szimbolikus erőszak feminista tudósokat érintő specifikumairól. Dale Bauer Bahtyin dialogicitás-fogalmából kiindulva tárja fel a regények női szereplőinek fiktív univerzumát, a többi szereplővel létesülő kapcsolatát – kár, hogy a szemléltető elemzéseket itt nem olvashatjuk. Biddy Martin Foucault segítségével fogalmazza meg önkritikus felismeréseit a nőkről való tudás feminista monopolizálásának igényével szemben, s önön diszkurzív pozícionáltságunk felismerésére és beismerésére biztat. Jacqueline Rose nagy hatású és számtalanszor hivatkozott Lacan-tanulmánya itt olvasható először magyarul. Elizabeth Grosz („Ontológia és kétértelműség”) a dekonstrukció és a feminizmus összeházasításával próbálkozik.

Ezek a tanulmányok azzal, hogy a dialógus lehetőségét keresik, és a posztstrukturalista fordulat nyomán újragondolják a feminista diskurzusokban akkumulálódott tudást, csattanós választ adnak mindazoknak, akik a feminista irodalomtudományt és -elméletet a posztstrukturalista nyelvi fordulat *elé*, egyfajta megkésett pozícióba szeretnék helyezni.

A kötet címéhez szorosabban is kapcsolódó tanulmányok közül Felskié a modernségről szóló bevett elbeszéléseket női szempontból elemzi, illetve a nőiségnek a modernség folyamataiba történő visszaírásához nyit új utakat; Waugh pedig azt firtatja, miért hiányoznak annyira a nőírók az irodalmi posztmodernség elméleteiből és kánonjából, hogyan függ ez össze az „én haláláról” szóló, a nemeket aszimmetrikusan elhelyező diskurzussal, s végül az identitás kapcsola-

tokban konstruálódásának egyszerre női és posztmodern jellegével kínál valamiféle kiutat. A kötet két legizgalmasabb írása minden bizonnyal Susan Bordo *Feminizmus, posztmodernizmus és genderszkepticizmus*, valamint Elizabeth Grosz *Nemi aláírások – feminizmus a szerző halála után* című tanulmánya. Bordo 1989-es írása „genderszkepticizmusként” jellemzi a Derridán edzett értelmezőknek a véget nem érő textuális játékot felértékelő és a „nő” – úgymond egységesítő – kategóriáját helytelenítő gesztusait: az ideológiailag semleges, pártatlan álláspont illúzióját tápláló „metodologizmust”, a tudományos körökbe beérkezett feminista nők jellegzetes elfordulását a „szentimentális” és nem eléggé „szakmai” női témáktól (ami a holland Elemers által megfigyelt „méhkirálynő-szindróma” amerikai megfelelőjének tűnik). Elizabeth Grosz azt vizsgálja, minek alapján tekinthetünk egy szöveget feministának (szerinte sem a szerző neme, sem a szöveg tartalma és stílusa önmagában nem elégséges feltétel), s ez a kérdés különösen fontos lehet, ha a kötet végén szereplő magyar nyelvű feminista bibliográfia összeállításának elveibe szeretnénk bepillantást nyerni. Grosz ugyanis nem kínál jól kidolgozott választ – talán épp ez a bizonytalanság köszön vissza a kötetzáró bibliográfiában is. Vajon feminista szerzőnek egy női szerzőről írott kritikája eleve feminista szöveg, akkor is, ha nem utal sem a nőiségre, sem a nőiséghez kötődő értékekre, sem a feminizmusra? És vajon feminista szöveggé alakul-e egy könyv, ha egyik vagy másik szerkesztője bevallottan feminista? De Séllei Nóra kétségkívül lenyűgöző mennyiségű bibliográfiai adatot gyűjtött össze, és hasonlóképp meggyőző a fordítások gördülékeny nyelve is.

Kántor Zoltán (szerk.): Nacionalizmus- elméletek

SZÖVEGYŰJTEMÉNY

*Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004. 411 old.,
á. n. Rejtjel Politológia Könyvek 21.*

A hidegháborút követően olyan beszédmodok jelentek meg a társadalomtudományokban, amelyek a nemzetállam vagy a „nemzeti forma hegemóniájának” a végét előlegezték: egy posztnacionális kor küszöbéhez értünk, előtérben immár a gazdasági dinamika koordinációja áll, megfelelő jogi szabályozással és a biztonság megszilárdításával. Bizonyos értelmezések szerint a posztnacionalizmus létrejött pozitív fejlemény, hiszen előkészíti a nemzeti eszményekhez való affektív kötődés, a nemzeti akaratkifejezésekben rejlő, erőszakalkalmazást is szorgalmazó kizárólagosság felszámolását. A politikai közösség ebben a felfogásban állampolgárok azon összessége, amely a közös erőfeszítések, a szabályvezérelt együttlét alakzatait juttatja érvényre. Más értelmezések viszont egyfajta regresszió nyomait vélik felfedezni a posztnacionalista diskurzusban, hiszen a nacionalizmus nem „romantikus” vagy „antimodern” beállítottság, hanem az állam és a társadalom viszonyának egyfajta kodifikációja, valamint az a modern közösségszerveződés, amely a kormányzók és a kormányzottak között újfajta viszonyrendszert valósít meg. Vagyis a nemzetértelmezés és a modernitás mindig párban járt egymással, és a nemzetépítés a modernitás legfontosabb projektumának számít. Jellemző, hogy a sokat idézett W. Kymlicka legnagyobb sikert arató könyvében, amely a többkultúrájúság elméleti igényű tolmácsolása, a vezérelvek (liberális) nacionalizmus programjához kapcsolódnak (vö. W. Kymlicka: *Misunderstanding Nationalism*. In: R. Beiner, [ed.]: *Theorizing Nationalism*. New York, 1999. Ezen álláspontot élesen bírálja J.

Mayerfield: *The Myth of Benign Group Identity: A Critique of Liberal Nationalism*. *Polity*, 1998. 4. szám, 555–578. old.).

Figyelemre méltóak azok a – különösképpen a nyugat-európai baloldal keretein belül megjelenő – kiterjedt kommentárok is (pl. É. Balibar: *Nous, citoyens d'Europe? Les frontières, l'État, le peuple*. Éditions la Découverte, Paris, 2001.; G. Raullet: *Apologie de la citoyenneté*. Les Éditions du Cerf, Paris, 1999.; S. Gourgouris: *Dream Nation – Enlightenment and Institution of Modern Greece*. Stanford University Press, Stanford, 1996.), amelyek a poszt nacionalizmus és nacionalizmus vitáját minősítették kétségesnek, és olyan diszkurzív mező kidolgozásán fáradoztak, amely túlmutat a nemzet-re irányuló védelmi vagy meghaladási igény alternatíváján. Abból indultak ki, hogy a modernizáció kiteljesedése kihívás elé állítja a nemzetállamokat, és hisztérikus magatartásokat válthat ki a nemzeti létezés horizontján belül maradó beállítottságúakból. Ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy a nemzet az állampolgárság, az identitás és a történelem metszéspontjában áll, s kollektív gyakorlata sokféleképp íródik bele a társadalom hatalmi szöveteibe. A nemzet ugyanis a gazdasági, kulturális és politikai folyamatok dinamikája szerint állandóan változó történelmi forma. A nemzetentitások létezését a transznacionális gazdasági, politikai, kulturális mozgások megingatták ugyan, ami újraértelmezésre sarkallja a vonatkozó teóriát, ám nem igazolja a nemzet végére vonatkozó differenciálatlan előjelzéseket, csupán azt a felismerést erősíti, hogy a nemzetet és legitimációs módzatait a *változó azonosság* távlatában kell vizsgálnunk.

Mindenesetre a kortárs társadalomtudomány határozott érdeklődést tanúsít a nemzetértelmezések, a *homo nationalis* jelentéskörei iránt, mintegy ellentmondva a poszt nacionalista felfogásnak, amely a nacionalizmust egy elavuló, letűnőfélben levő alakulat igazolási gyakorlatának tekinti. Az utóbbi évtizedben egyre-másra születnek összefoglaló munkák a nacionalizmusról, és enciklopédiák, összegzések nyújtanak betekintést az említett elméleti dinamikába. A na-

cionalizmus elméleteivel foglalkozók mindegyike legalább egy mondat erejéig megemlíti, hogy a nacionalizmus teóriája még mindig híján van egy Machiavelli, Hobbes, Marx vagy Weber analitikus képességeihez fogható teljesítménynek.

Az elméleti érdeklődés a nacionalizmus iránt az első világháború után szökken szárba, amikor egy sereg új nemzetállam születik, és a nemzeti önrendelkezés doktrínáját olyan személyek képviselik, mint Wilson vagy Lenin. Ez az elméleti irányulás, amely a nemzetet afféle kvázinaturális egységnek tekintette a történelem menetében, egészen a XX. század hatvanas éveigi meghatározta a nacionalizmussal kapcsolatos okfejtéseket. Azt állította, hogy minden nemzet rendelkezik az államteremtés jogával, s az államformával rendelkező nemzet önálló értékrendet, eszmei „magot” képvisel, amit az intézményekben is megtestesülő nemzet tudat foglal magába. A vonatkozó tudomány fogalomkészletét is a nemzetállam naturalizációja határozta meg, de a nemzetközi jog és politika kulcsfogalmait is a nemzetállami eredendőség gondolata determinálta.

A múlt század második felében azonban megváltozott a konstelláció: érdekes módon nagyjából egyszerre, a nyolcvanas évek elején jelentek meg azok a könyvek (Ernest Gellner, Benedict Anderson és Eric Hobsbawm művei), amelyek ma már mérföldkönek számítanak a nacionalizmus elméleti artikulációjában, és egyfajta kánont is képeznek (vö. Hans-Ulrich Wehler: *Nationalismus. Geschichte – Formen – Folgen*. Verlag C. H. Beck, München, 2001.). Bebizonyították, hogy a nacionalizmushoz kapcsolódó jelenségek rendszere tudományosan is értelmezhető, s a nacionalizmus konzisztens fogalomrendszer alkalmazásával tolmácsolható. Hiszen, különösen az angolszász tudományosságban, gyakran megfogalmazódott a nemzet megragadására irányuló elméleti erőfeszítéseket vitató vélemény, megkérdőjelezve a kérdéskör tudományos artikulációjának a lehetőségét is. Az erőteljes elméleti munka eredményeképp az elmúlt két évtizedben a „nemzet” és a „nemzeti szuverenitás” fogalma jelentősen át-

alakult. A nacionalizmus elméleti ugyanis egyfajta kölcsönhatásba léptek a társadalomelméleti irányzatokkal, hovatovább azt is állíthatjuk, hogy a nacionalizmuselméletek is támpontul szolgálhattak más társadalomtudományi ágazatok számára.

A nemzetfogalmakkal kapcsolatos vitáknak a XX. század kilencvenes éveiben reflektálniuk kellett: a) a német újraegyesülés folyamatára; b) a kiterjedt erőszakalkalmazásra, azaz az erőszak etnocentrikus érvekre hivatkozó eskalációjára néhány poszt-kommunista országban, aminek hátterében felfedhetők voltak az etnikai önérvényesítés jelentései; c) arra a felismerésre, hogy a modern állam, beleértve a kommunista államokat, sem képes magába olvasztani az etnikai kisebbségeket, míhelyt azok identitásukra ébrednek (Jack Goody: *How ethnic is ethnic cleansing?* *New Left Review*, January–February 2001.). Az említett évtized elméleti értelmezései mint az értelmezés fontos támpontjaira rendre-módra hivatkoztak ezekre a tényekre.

Kántor Zoltán elméleti alapozottságú szöveggyűjteményének íve a XX. század harmadik harmadában kibontakozó nacionalizmuselméletek klaszszikus szerzőinek teljesítményétől a legújabb módszertani alapvetésekig terjed. XVIII–XIX. századi szerzők (J. G. Fichte, J. G. Herder, E. Renan, J. St. Mill stb.) nem szerepelnek a kötetben, hiszen a nacionalizmussal kapcsolatos állásfoglalásaik korábban már megjelentek magyarul (pl. Bretter Zoltán–Deák Ágnes [szerk.]: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995.). A jelen szöveggyűjtemény elsősorban az elméleti reflexiókra összpontosít, s mint minden ilyen vállalkozás, a kitapintható átfogó szerkesztői törekvés ellenére is hiányos. A problémakör ugyanis olyan komplex, hogy minden igényt kielégítő gyűjtemény nehezen képzelhető el. A nacionalizmus értelmezésének törekvése aligha választható el a szélesebb elméleti perspektívától és a társadalmi dinamika egyéb vonatkozásainak az elemzésétől, ami körültekintést és racionális szelekciót igényel. A korábbi nacionalizmuselméletek fogalmi keretén kívül maradtak a társadalmi átalakulásra utaló állásfoglalások; a mai

kommentátor, szöveggyűjtő, szerkesztő azonban másfajta kontextusban áll. Olyan elméletekből válogat, amelyek a nacionalizmust az iparosodással (Gellner), a nyomdai kapitalizmussal (Anderson) vagy a modern állam létrejöttével (Hechter) stb. magyarázzák.

Az elkövetkezőkben azokat a kérdéseket gyűjtöm össze, amelyekkel a nacionalizmuselméleteknek, legalábbis kiindulási minimumként, szembesülniük kell.

1. A nacionalizmus modern doktrína, amely keretet ad a helyi társadalmak, rendi államok, tartományok, régiók sokaságának egyetlen politikai közösségbe való tömörítéséhez, ám szükségyszerűen felmerül a kérdés: milyen genetikai-történelmi kontextusba helyezjük a nemzetet? Volt-e a nemzetet megelőzően olyan etnikai mag, amelynek értelmezési és tudáskészlete meghatározóvá vált a később létrejövő nemzetek szempontjából, mintegy folyamatosságot biztosítva a premodern korok és a modernitás között (etnoszimbolisták), vagy pedig a nemzet a nacionalizmus modernizációs fejleményének tekinthető?

2. Vajon a nacionalizmusnak (mint az állam és a nemzet határainak egybeesését szorgalmazó törekvésnek) adjunk-e elsőbbséget, vagy a nemzetnek mint olyan alakultnak, amely megelőzi a nacionalizmust?

3. Mi az állam és a különféle elitok szerepe a nemzeti keretek alakításában? A nemzetállam tevőleges szerepe a nemzeti intézmények létrehozásában és megőrzésében a nemzet és az állam szoros kapcsolatát bizonyítja, pontosabban az állam intézményes érdekelttségét abban, hogy a nemzeti elbeszélések segítségével reprodukálja a nemzedékek közötti viszonyokat, kitöltse szimbólumokkal a közös teret, orientálja az egyének mozgását a térben és időben. Am kérdés, miként értelmezzük a nemzet szempontjából a döntés és az eredet, az önmeghatározás és a függőség közötti viszonyokat.

4. Az elmélet a nacionalizmust nem minősíti a szó klasszikus értelmében ideológiának, noha története azt bizonyítja, hogy mint mozgósító eszmenrendszer politikai ideológiaként is működhet, hiszen mindig partikuláris értékek érvényre juttatására összpontosít. Ugyanakkor fel kell tennünk a

kérdést: milyen viszonyban áll a nacionalizmus a liberalizmussal, a szocializmussal és a konzervativizmussal?

5. Ha a nemzet fogalmának politikai közvetítettsége kerül előtérbe, eljuthatunk a politikai nemzet normatív fogalmához mint racionális konstrukcióhoz, amely fölérendelt a kulturális beágyazottságot érvényesítő nemzetképzethez képest. Ezt képviselik azok a szerzők, akik e normatív jelentésből kiindulva pálcát törnek a kulturális nemzetfogalom felett, amely szerintük a partikularizmus tartalmait részesíti előnyben; ebből adódóan a kultúrán alapuló kötődés nem lehet az állampolgári (jogi és társadalmi) integráció mintája, hiszen a kizárás mechanizmusait, a hátramegvonást nyomatékosítja. A politikai nemzet racionális konstrukciója magában foglalhatja az adott közösség kulturális emlékezetét, e kultúra érzelmi és tárgyi gazdagságát (hiszen a nemzetet mint képzeti művet ebből a materiából hozzák létre), ugyanakkor az egybeforrasztó politikai közösség elsőbbséget élvez az etnikai diszpozíciókhoz képest. Mindez a nacionalizmusformák vizsgálatában a nemzet és az etnikum közötti relációrendszer állítja a középpontba.

6. A modern nemzet mint politikai közösség megszüntette a származási megkülönböztetést, ugyanakkor kiterjedt kulturális, nyelvi és vallási egyeneműsítő gyakorlata a partikularitás és az univerzalitás ellentmondására figyelmeztet bennünket a nemzet létesülése folyamatában.

A szöveggyűjtemény hat részre oszlik. Az *Előszó*ban Kántor részletesen ismerteti a szerkesztés szempontjait. A *Történelmi gyökerek* című rész csupán egyetlen szerzőt vonultat fel: Anthony D. Smith-t, a nacionalizmuskutató híres alakját, aki e helyütt (egyébként két tanulmánnyal is szerepel a kötetben) a történészeknek a nacionalizmussal kapcsolatos eltérő állásfoglalásait mutatja be.

Az *Elméletek* című második részben bemutatott szerzők a nacionalizmus genealógiáját a társadalmi dinamikával párhuzamosan tárgyalják. Írásaik jól reprezentálják a nacionalizmussal kapcsolatos okfejtések eltéréseit. Az olvasó számára világossá válnak az értelmezés dilemmái és a különböző

szerzőknek az általam feljebb jelzett problémahalmazra adott válaszai.

A következő rész (*Más megközelítések*) először elkanyarodik az antropológia felé (Frederik Barth és az etnicitás elemzése), majd olyan szerzővel zár (Alain Dieckhoff), aki tanulmányában mintegy dekonstruálni kívánja a politikai és a kulturális nacionalizmus határvonalait erősítő beállítottságokat. Hadd említsem meg, hogy éppen ez az írása szolgáltatott korábban kitűnő alapot a kulturális és a politikai nacionalizmus relációit taglaló megannyi hazai tolmácsolásnak (Kérdések a nemzetéről. *Regio*, 2002. 4. szám, 23–246. old.).

Az *Összegzések* című rész demonstrálja, hogy a nacionalizmuselméletek már az önreflexió útját járják. Az itt olvasható írások szerzői (pl. Daniele Conversi, John Hutchison) ugyanis nem a nacionalizmuselmélet „mintaadói”, ők az immár „klasszikus” szerzőkkel való konfrontációkban, kongeniális értelmezésekben alakítják ki elméleti állásfoglalásukat.

A *Módszertani kérdések* fejezet szerzői további feldolgozásra váró kérdéseket tárgyalnak, jelezve hogy egyetlen nacionalizmuselmélet sem hivalkodhat azzal, hogy minden releváns kérdésre választ tudna adni. Például világos, hogy a nemzet csak úgy állhat fenn, ha egy sereg szociális mechanizmus segíti reprodukcióját a minden napokban. Ez természetesen már rég felismert tény, de azt nem állíthatjuk, hogy a kutatás már fényt derített e mechanizmusok minden aspektusára. Nem véletlen, hogy Rogers Brubakeré a kötet utolsó tanulmánya (ezt követi a bibliográfia és a tanulmányok megjelenési helyének feltüntetése), hiszen az ő gondolkodásmódja vörös posztó a hagyományosnak tekinthető nacionalizmus-elméletek szemében. Elegendő megemlíteni, hogy nominalizmusában egészen a nemzet fogalmának megkérdőjelezéséig elmegy. Valójában a nemzet „létesülésének”, processzualitásának olyan jelentéskörét igyekszik kidolgozni, amely kimondatlanul is a kortárs társadalomtudomány hasonló törekvéseihez igazodó újraértelmezésre serkent.

Nos, e kötet erénye minden bizonnyal az, hogy tudatosítja bennünk

a nacionalizmus újraértelmezésének szükségességét. A nacionalizmus-elméletek mindig kognitív perspektívákat foglalnak magukba, a „nemzet”, az „eticitást” nem a világban létező tapasztalati dolgok egyikeként észlelik, vagyis a nemzet nem „adott” számukra, hanem a kutató „reprezentációs térképén” konstituálódik. Ahhoz, hogy a „nemzet” és az „eticitás” láthatóvá váljék, szükség van a reprezentációs tevékenység produktívására, nem elfeledve, hogy a kutató reprezentációs munkája maga is része a nemzeti önértelmezéseket meghatározó társadalmi praxisnak. Azaz a nacionalizmus-elméletek is a társadalmilag konstituált jelentésekről való társadalmi tudást képviselnek. A már említett norvég antropológus, Barth akkor tett fontos lépéseket a módszertan megváltoztatása felé, amikor az etnicitás elemzésében nem a közös kulturális jegyeket vette figyelembe, hanem a klasszifikáció és a kategorizáció praxisát hangsúlyozta. Más szóval, nem azt, hogy „mi a nemzet”, „mi az etnicitás”, hanem azt, hogy miért értelmezik az emberek társadalmi gyakorlatukat „etnikai” és „nemzeti” terminusokban, klaszterekben? Vagyis eljutunk ahhoz, amit Brubaker úgy fogalmaz meg, hogy a „nemzet gyakorlati kategória”. Úgy vélem, ez a megközelítés gyümölcsözőnek bizonyulhat a nemzet *processzuális, dinamikus valóságának*, annak a ténynek a megragadásában, hogy a nemzet a társadalmi kategorizáció, klasszifikáció és értelmezés reiteratív praxisában bomlik ki.

A szövegyűjtemény kitűnően mutatja be a nacionalizmus-elméletek legfontosabb megközelítéseit és legjelentősebb elemzőit. Elsősorban a társadalomtudományos tudással felvértezett olvasót szólítja meg, a nacionalizmuselméletekkel foglalkozók számára pedig megkerülhetetlen. Oktatóknak is jól használható kézikönyv, de hasznos lehet azoknak is, akik még kevésbé ismerik a nacionalizmus problematikáját.

A szerkesztő Kántor Zoltán hosszabb ideje foglalkozik a nemzeti identitással kapcsolatos kérdésekkel. Megállapítása szerint a témáról szóló diskurzusból csupán az angol nyelven íródott vagy angolul is hozzáfér-

hető írások meghatározóak. Ezt nem kérdőjelezhetem meg, hiszen valóban létező tendenciát konstataál, mégis hiányzik a más nyelveken publikáló szerzők. Legalább egy lábjegyzet erejéig utalni kellett volna olyan releváns szerzőkre, mint Balibar, Wehler, Bielefeld, Lepsius vagy Van Gunsteren. Pierre Nora említése helytálló, de aligha elegendő a tágabb kitekintéshez. Mindazonáltal a kötetben felvontatott szerzők, az érdemleges tudást tükröző kötet szerkesztés biztosítékot jelentenek, hogy az olvasó alapos betekintést nyerhet a nacionalizmus-értelmezések mozgásrendjébe.

LOSONCZ ALPÁR

Mayer Gyula – Török László (szerk.): Iani Pannonii Opera Quae Manserunt Omnia

VOL. I. EPIGRAMMATA. FASC. I.
TEXTUS

Sorozatszerkesztők: Borzsák István, Ritoókné Szalay Ágnes. Balassi, Budapest, 2006. 278 old., 8500 Ft

„Valami különös fátum üldözi a magyarországi Janus-filológia nagy vállalkozásait, mert egy évszázad óta minden teljességre törekvő anyaggyűjtés torzóban marad. [...] Kétszáz év adósságával kell tehát szembenéznie annak a Janus-kutatónak, aki még ezek után is kísérletet tesz egy hiányzó Janus Pannonius kritikai kiadás létrehozására” – írta V. Kovács Sándor az újkori Janus Pannonius-filológia helyzetét elemző tanulmányában. (*Eszmetörténet és régi magyar irodalom. Tanulmányok*. Magvető, Bp., 1987. 314. old.) Öröm kijelenteni, hogy a fátum megtört, s a hosszú éveken át tartó kollacionálás és kutatómunka eredményeként elkészült Janus Pannonius epigrammáinak régóta tervezett kritikai kiadása.

Az epigrammákat tartalmazó kötet indítja Janus fennmaradt műveinek kritikai összkiadását, a sorozat későbbi kötetei az elégiákat, a panegyricusokat, prózai munkáit, görög fordításait és leveleit fogják közzétenni.

Az idézett kétszáz év Teleki Sámuel 1784-es utrechti kiadására utal, az ismertett kötet megjelenéséig ez volt ugyanis Janus munkáinak utolsó, legteljesebb, kritikai igényű kiadása. Az újabb kéziratok tudatos és sikeres felkutatása viszont nem zárult le Teleki kiadásával, Ábel Jenőt azonban korai halála, Huszti Józsefet és tanítványát, Juhász Lászlót pedig a második világháború akadályozta meg a nagyszabású terv megvalósításában. A jelen vállalkozás Klaniczay Tibor ösztönzésére indult útnak, s jöllehet a megjelenés a Balassi Kiadónak köszönhető, az impresszumban is szereplő, egykor Klaniczay által igazgatott Irodalomtudományi Intézet szellemi közege mindvégig megtermékenyítően hatott a munkára. A szövegvariánsok összevetését a Szabó Árpád-tanítvány Mayer Gyula végezte el, aki korábban Euklidész *Elemek* című művének fordításával vált ismertté a klasszika-filológusok körében. Mayer Gyula és Török László már a szövegkiadást megelőzően is több előtanulmányban publikálta a szöveg hagyományával foglalkozó kutatásait.

Janus Pannonius korának egyik legkiválóbb humanista epigramma-költője volt, nemzetközi hírnevét éppen ezek a versek alapozták meg már egészen fiatal korában. A műfaj mindhárom fajtáját, a satirikus, az erotikus és a dicsőítő változatot is művelte. Fő mintaképének Martialist tekintette, s jöllehet magát csak „Martialis majmának” nevezte, nem szolgálai imitálta, hanem megújította az ókori elődök költészetét. Satirikus epigrammaiban ferrarai diáktársain élcelődik vagy költőtársait gúnyolja ki. Baráti hangon szólítja meg Galeotto Marziót, akit Guarino da Verona ferrarai iskolájában ismert meg, de címzettjei között szerepel a későbbi II. Pius pápa, Enea Silvio Piccolomini és Tito Vespasiano Strozzi is. Nem kímélte az egyházat sem: az V. Miklós pápa által meghirdetett szent évet s a Rómába zárandoklók sokaságát külön versfűzében kritizálta. Hasonlóan elkülö-

níthető kisebb tematikus csoportot alkotnak például ahhoz a Linus álnéven szerepeltetett ferences szerzeteshez írott sorok, aki állítólag saját neméhez vonzódott. Dicsőítő epigrammáinak nagy részét tanárának, Guarinónak, illetve Mátyás királynak dedikálta. (A Janus epigrammáira válaszul küldött, fennmaradt verseket Mayer a kötet végén, az Appendixben közli.) Feltehetően kevésbé köthetők személyes élményekhez erotikus epigrammái, melyek Catullus mellett Antonio Beccadelli nápolyi humanista, *Hermaphroditus* című kedvelt kötetének hatását is mutatják. Az utókor sokáig szégyellte ezeket a pajzán verseket, pedig Janus korában komolyan vették a catullusi *ars poeticát*: a költő valóságos életét nem lehet verseinek témáival összemosni. S az obszcén témaválasztást az a korabeli vélekedés is legitimálta, amely Vergiliusnak tulajdonította a *Priapea* költeményeit.

Mielőtt azonban a kötet felépítését és jelentőségét részletesebben ismertetnénk, röviden ki kell térnünk Janus Pannonius epigrammáinak szöveggyomrányára és kiadástörténetére. Az epigrammákat a hagyomány szerint először Mátyás király gyűjtette kötetbe Várad Péterral, a kancellária vezetőjével. A költő rehabilitációjára irányuló gesztus lehetett ez a király részéről, akinek bosszúja elől Janus kézírataival együtt Zágráb felé menekült, s ott érte a halál. A szakirodalom Várad elveszett gyűjtését tartja a budai eredetű, ma Bécsben őrzött „B” kódex (ÖNB, Cod. Lat. 3274) őskének, mely kéziratnak a mai napig vezető szerepe van a szöveggyomrányon belül. Az epigrammák szempontjából ez a legteljesebb kézirat. Janus Pannonius műveinek XVI. századi nyomtatott kiadásai egyúttal a magyarországi neolatin filológia kezdeteit jelentik. A Bonfini történeti munkáit is sajtó alá rendező Zsámboki János (Joannes Sambucus) jelentette meg 1569-ben Bécsben Janus műveinek addigi legteljesebb kiadását, s az elkövetkezendő kétszáz évben nem is jelent meg ennél bővebb gyűjtemény.

Az egyébként politikusi pályát befutó gróf Teleki Sámuel, a marosvásárhelyi Teleki-Téka megalapítója vállalkozott újabb teljes kiadásra. Teleki Svájcban és Hollandiában foly-

tatta tanulmányait, a Janus-kiadás gondolatával egykori utrechti történelem-filológia professzorának, Petrus Wesselingnek a biztatására kezdett el foglalkozni. Külföldi tanulmányútjáról hazatérve ismerte meg a bécsi császári könyvtár igazgatóját, Kollár Ádám Ferencet, aki felhívta a figyelmét a „B” kódexre, melyet később Teleki alapul vett kiadásában. Mintegy húszévnnyi filológiai kutatómunkája során igyekezett összegyűjteni az akkor fellelhető összes szövegvariánst. Ebben Kovásznai Tóth Sándor, a marosvásárhelyi Református Kollégium klasszika-filológia professzora segítette. S jöllehet Teleki elhallgatta a nevét a kiadáshoz írott előszóban (Utrecht, Bartholomaeus Wild, 1784.), a kutatás egyre inkább valószínűsíti, hogy a szövegösszevetések nagy részét Kovásznai végezte el. Készül Kovásznai Janus műveihez írott, a Teleki-Tékában őrzött, kéziratot kommentárjának a kiadása is, melynek behatóbb vizsgálata segítheti majd az ő szerepének a tisztázását.

Ami az epigrammákat illeti, Teleki kiadása Zsámbokiéénál százal többet tartalmazott. Ő merete legelőször megjelentetni Janus obszcén epigrammáit, bár a legpikánsabb szavakat ő is csak rejtjeles írással közölte, az eredeti szövegben szereplő betűt mindig az abc-ben az azt követő betűvel jelölve, így lett például a „cunno”-ból „dxo-op”. Teleki is tisztában volt azzal, hogy Itália könyvtárai még számtalan publikálatlan Janus-kéziratot rejtenek, bele is vágott felkutatásukba, de már nem tudta belefoglalni a kiadásba azt, amit talált, s így kéziratban maradtak csak ránk a *Carmina inedita* című supplementum-kötetben.

Teleki Sámuellel párhuzamosan Koller József pécsi prépost is kutatott – Klimó György püspök támogatásával – Janus-kéziratok után az itáliai könyvtárakban. Rá is talált addig ismeretlen forrásokra, melyeket azután a pécsi püspökség történetét tárgyaló kézikönyvében (*Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum*, Posonii, 1796, Tom. IV.) publikált. A XVIII. századi kiadástörténetből érdemes még kiemelni a piarista Conradi Ignác Norbert epigrammákat is tartalmazó kiadását, mely 1754-ben jelent meg Budán.

Janus Pannonius kiadása a XIX–XX. század klasszika-filológusainak is egyik legfontosabb célkitűzése volt. Abel Jenő külföldi könyvtárakban újabb Janus-kéziratokat fedezett fel, köztük egy másik, a szöveggyomrány szempontjából fontos forrást: a Vatikáni Könyvtár Vat. Lat. 2847 jelzetű kéziratát. Ez a kézirat tizennyolc, addig ismeretlen epigrammát tartalmazott, amelyek nem szerepeltek a Teleki által megvizsgált korai nyomtatványokban. Janus Pannonius monográfusa, Huszti József is sikerrel kutatott újabb források után, Juhász László – az Irodalomtudományi Intézet szerkesztésében a mai napig megjelenő *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* szövegkiadási sorozat alapítója – pedig több előtanulmányt is publikált a tervezett kiadáshoz. A Janus-filológia következő nagy felfedezése két sevillai kódex volt a hetvenes években (Bibl. Capitular y Colombina 82–4–8; 7–1–15.). A Kolumbusz Kristóf fiának hagyatékából fennmaradt, ún. „első sevillai kódexet” először Horváth Mária nyelvész vizsgálta, ennek nyomán azután Csapodi Csaba Corvina-kutató fedezte fel a „második sevillai kódexet”. Ez a lelet ösztönözte a Janus Pannonius-szöveggyomrányt összefoglaló monográfiájának a megírására. (*A Janus Pannonius-szöveggyomrány*. Akadémiai, Bp., 1981.) Az első kódexnek köszönhetően további tíz, addig ismeretlen epigramma került elő, a második viszont szövegbetoldásaival és javításaival vetett fel újabb kérdéseket.

Csapodi közölte az akkor ismeretes források katalógusát, s megkísérelte a stemma felállítását is. Mivel azóta újabb források kerültek elő, a jelen kiadás szerkesztői nem tudták átvenni az ő sigla-jelölési rendszerét. Csapodi az epigrammáknak a „második sevillai” kódexben található szövegbetoldásait és javításait autográfának tartotta, és ebből arra következtetett, hogy ez a sevillai kódex képviseli a szöveggyomrány közvetlenül Janustól eredő ágát, míg a „B” kódex Várad gyűjtésére vezethető vissza. A kutatás továbbra is elfogadja Csapodinak azt a megállapítását, hogy a sevillai a budai kódexétől eltérő hagyományt képvisel, az autográfia feltételezését

azonban többen cáfolták; ezeket az olvasatokat a mostani kiadás szerkesztői sem tudták elfogadni. Csapodi mutatta ki azt is, hogy a „B” kódex – a korábbi feltevésekkel ellentétben – nem tartozhatott Mátyás király könyvtárához, de a korai, XV. század végi datálást mégsem vetette el. A jelenlegi kiadás előszavából tudhatjuk meg, hogy Mayer Gyula a vízjelek alapján már inkább a XVI. század eleji kelteztést valószínűsíti.

Mayer kiadása a Telekiéhez képest összesen hetvennyolc új epigrammát közöl. A közreadók a Teleki-kiadás óta felfedezett források figyelembevételével a már korábban ismert szövegek kollacionálását is újra elvégezték. Feladatuk mindazonáltal nemcsak a helyesnek vélt olvasat kiválasztása volt, hanem az újabbban előkerült költemények hitelességének a tisztázása is. (A kétes eredetű szövegek a kötet végén *Dubia* cím alatt kaptak helyet.) Minthogy ezt egyik kódex eredete sem indokolta, nincs egy – lachmannianus értelemben felfogott – főszöveg, amelyhez a kiadók ragaszkodtak volna. Egy kizárólagos archetípust még az egymáshoz legközelebb álló, „budai corpusnak” elnevezett csoporton belül sem lehetett megállapítani. Amint azt Mayer Gyula az előszóban is hangsúlyozza, a szöveggyománnyal meglehetősen homogén, s a kritikai apparátus tanulmányozása valóban meggyőző arról, hogy a választások sok esetben a grammatikai, stilisztikai vagy egyéb hermeneutikai szempontok figyelembevételével megnyugtatók. Éppen a szöveggyománnyal természetesen indokolja, miért nem kérhetjük számon a kiadókon az újfilológia által kidolgozott genetikus rendszert sem. Janus évszázadokon átívelő, szinte folyamatos kultusza a szövegromlásoktól nem védhette ugyan meg költeményeit, de a kutatás jelen állása szerint nem maradt ránk sem autográf, sem pedig recepciótörténeti értékű szövegmodosítás.

Janus Pannonius epigrammái többé-kevésbé az egyéb művektől világosan elkülönülő egységben hagyományozódtak ránk. Több olyan vers is fennmaradt viszont, melyek nem felelnek meg az epigramma szigorúan értelmezett műfaji követelményeinek, de mivel nem sorolhatók az elégiák

vagy a hosszabb panegyricusok közé sem, ebbe a kötetbe kerültek. Így egyik legismertebb verse, a hendecasyllabusokban írt *Búcsú Váradtól*, mely a korábbi kiadásokban és fordításokban többnyire elégiaként szerepelt, most az epigrammák között kapott helyet.

A textológiai problémák mellett a kiadók legfontosabb döntése arra vonatkozott, hogy milyen szerkesztői elv alapján rendezzék kötetbe a verseket. E tekintetben ugyanis nem következetes a hagyomány. Janus Pannonius-tól nem maradt ránk tudatosan megszerkesztett verskötet, s minden valószínűség szerint halálakor maga sem tekintette befejezettnek az epigrammák gyűjteményét. A feltehetően Várad Péter szerkesztésére visszavezethető „B” kódexben a Mátyást dicsőítő versek kerültek a kézirat elejére, ezt a sorrendet tartotta meg Teleki is, ő viszont a kéziratban nem szereplő, a nyomtatványokban talált epigrammákat már külön csoportban adta ki („epigrammák második könyve”). A sorrendiséget illetően Zsámboky kiadásai sem következetesek, az 1569-es bécsi kiadásában például a kötet végére rakta a nem disztichonban írt verseket. A metrikus mellett előfordult tematikus csoportosítás is, a vatikáni kódex tulajdonosa, Angelo Colloci például a versek mellé írta a csoportok nevét (*Amatoria*, *Fortitudo*, *Moralia* stb.), és egy másik, szintén az ő tulajdonában levő kódexbe már e témák szerint szerkesztve másolta össze a verseket.

A szerkesztők a kronologikus elv mellett döntöttek. Az epigrammák keletkezési idejének megállapítását Ritoókné Szalay Ágnes hosszú évek óta tartó kutatása előzte meg, aki a kötet megjelenése előtt is már több publikációban tette közzé eredményeit. (Többek között: *„Nympha super ripam Danubii”*. *Tanulmányok a XV–XVI. századi művelődés köréből*. Balassi, Bp., 2002.) Ritoókné első sorban az életrajzi adatokból kiindulva állapította meg a keletkezés körülményeit, például a kedvelt *Búcsú Váradtól* című vers esetében is, amelynek a szakirodalomban eddig két lehetséges datálása is szerepelt. A kortársaknak az antik varietas, illetve szimmetria elvére épülő szerkesztett

kötetei mellett nem idegen a humanista gyakorlattól akár egy egész életmű kronologikus sorba rendezése sem, amit éppen annak a Tito Vespasiano Strozsinak a kéziratban fennmaradt gyűjteménye is mutat, akivel Janus verses levélváltást folytatott. Mivel azonban a datálásokat megindokló és az egyéb fontos, a versek interpretációjához nélkülözhetetlen adatokat – mint például az ál- és gúnyneveket – feltáró kommentárkötet csak a későbbiekben fog megjelenni, a recensens erről a koncepcióról alaposabb ítéletet itt most nem alkothat. A szakma továbbra is nagy érdeklődéssel várja a kommentárt s vele együtt a mutatókat, hiszen a szövegkiadás csak ezzel együtt lesz igazán használható. A mutatók fontosságát indokolja az is, hogy a korábbi kiadási gyakorlattól eltérően a szöveggyománnyal kialakult, de bizonyára nem a szerzőtől származó verscímek – érthető módon – most csak a kritikai apparátusban vannak feltüntetve. Jóllehet a kötet végén szereplő incipit-mutató segíthetne az eligazodásban, és hasznos a napjainkig használatos Teleki-féle számozást és a jelenlegi kötetét összehasonlító konkordanciátáblázat is, ha valaki nem ismeri egyiket sem, nehezen találja meg a keresett verset. (A *Búcsú Váradtól* címen ismertté lett versnek még a latin címe sem egyezik meg incipitjével.)

Itt ki kell azonban emelnünk a Török László által összeállított „similia-apparátust”, amely a szöveg antik, illetve kortárs, helyenként magyar vonatkozású párhuzamos helyeit sorolja fel. Ez a rendkívül gazdag apparátus jól rávilágít Janus forrásaira s arra, hogyan érvényesült az intertextualitás az imitatio-aemulatio elvét követő humanista költészetben. A szép kiállítású könyvben angol nyelvű bevezető tanulmány ismerteti Janus epigrammáinak szöveggyománnyát, kiadástörténetét, s közreadja a kiadásban használt kézirat vagy nyomtatott források katalógusát is. Az egész kötetben kritika csak az előszót érheti. Úgy látszik, a kéziratok szövevényes erdejében jártas szerző nem tudott kellően eltávolodni saját belső logikájától és a szövegek sorsa, illetve a róluk alkotott szakmai vélemény együt-

tese nem áll össze a tágabb olvasóközönség számára is érthető narratívává. Az a megoldás is nehezíti a hivatkozásokban való eligazodást, hogy a bevezetőt egyaránt kísérik láb- és végjegyzetek. Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a nagy várákozással megelőzött kiadást méltán tekinthetjük mind a magyarországi, mind a nemzetközi neolatin filológia és irodalomtörténet egyik legjelentősebb vállalkozásának.

A szövegkiadások persze önmagukban is hasznos és élvezetes olvasmányok, de mindig túlmutatnak önmagukon. Janus Pannonius műveinek kiadásai is szorosan összefüggnek a költő kultuszával, recepciótörténetével. Ma már közhely leírni, de Janus tényleg az első latinul verselő költőnk, akinek tehetségét és latintudását az itáliai kortársak is csodálták. Már a XVI. századi Magyarország fokozatosan kialakuló humanista rétege számára is ő jelentette az itáliai humanista költészettel felérő példaképet, és Zsámboki filológusi tevékenysége sem választható el a letűnt aranykort jelentő Mátyás-kultuszról. Miként a humanisták az ókori szövegeket, úgy akarta Zsámboki is az ókorral vetekedő Janust kiadni. Az újabb kiadások egybeesnek a *historia litteraria* kialakulásával, bár a neolatin irodalom fogadtatása nem mindig problémamentes a nemzeti irodalomtörténet-írás keretein belül.

Jóllehet Toldy Ferenc az antik latin irodalom csodálója volt, nemzeti, azaz magyar nyelvű irodalom-fogalmába Janus nem egészen fért bele, s latin munkáit röviden méltatva azon sajnálkozott, hogy feltételezhető magyar nyelvű művei bizonyára elvesztek. Toldy szerint a „deák” irodalom a klasszika-filológusok területe, de a neolatin irodalom az ő körükben sem mindig örvendett nagy megbecsülésnek, miként az Ábel Jenő soraiból is kiderül: „Ujabbkori latin költők műveit teljes kritikai apparatussal kiadni, sokaknak fölösleges dolognak fog látszani, kivált az olyanoknak, kik, mint a humanismus történetének néhány újabb német művelője, azt tartják, hogy elég a humanisták munkáinak szövegét többé-kevésbé érthető alakban egyszerűen lenyomatni, és csak a belőlők meríthető művelődéstörténeti

adatokra fordítani figyelmünket. Alig szükséges mondanom, hogy ezen nézet nem tarthat igényt föltétlen helyeslésre.” (*Analecta ad historiam renaissance in Hungaria litterarum spectantia*. Academia Hungarica – Brockhaus, Bp.–Lipsiae, 1880. 1–2. old.)

Valóban hálások lehetünk Ábelnek, aki felismerte, hogy a nemzeti és a neolatin irodalom nem választható ketté, s az ő munkásságát folytató Huszti is így nyilatkozott: „Egy új, teljes kritikai Janus-kiadás közzététele a magyar tudománynak nemzeti és nemzetközi szempontból egyaránt kötelessége.” (*Janus Pannonius*. Janus Pannonius Társaság, Pécs, 1931. VII. old.) Az a Janus, aki Toldynak még nem volt eléggé nemzeti, a klebelsbergi kultúrpolitika egyik kitüntetett szereplője lett. (Janust szlavóniai származása miatt a horvát nemzeti érzület is sokáig magáénak tartotta, legjobb bizonyíték erre a Veljko Gortan által 1969-ben kiadott antológia, ahol Ivan Česmički a latinul író horvát költők között szerepel.) Klebelsberg Kunó a Janus Pannonius Társaság tiszteletbeli elnökeként maga is tartott egy rövid előadást Janusról.

Janus ma már talán épp egyetemesége, nemzetközisége miatt oly fontos még mindig a számunkra. Hiába írja epigrammáiban, hogy néhány diáktársa kigúnyolta, mert barbár földről érkezett, és medvetején nevelkedett, ráadásul még anyját is Barbarának hívták, ő mégis latin gyökerű összeurópaiságunk jelképe. S ennek különös jelentősége van egy olyan országban, ahol 1845-ig a latin volt a hivatalos nyelv. Kiadását az olasz és a magyar irodalomtörténészek egyforma érdeklődéssel várták, amit a 2002-ben a ferarai olasz–magyar Janus-konferencia is jelzett. (A konferenciára jelentette meg a Balassi Kiadó a Teleki–Kovácsnai-kiadás faksimilijét.) De a jelen kötet kiadása sem véletlenül esett a 2006 augusztusában Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémián, az International Association for Neo-Latin Studies által rendezett konferencia nyitónapjára. (A társaság alapítója, Jozef Ijsewijn leuveni professzor is írt tanulmányt Janusról.)

A magyarországi neolatin irodalmi kutatások mostanában zajló fellendülése és intézményesülése (Magyaror-

szági Neolatin Társaság megalakulása, a Szörényi László által vezetett Neolatin Irodalomtudományi doktori képzés a Szegedi Egyetemen, a *Camoenae Hungaricae* címen folyóirat megjelentetése) is ösztönzi Janus műveinek kutatását: Ritoókné Szalay Ágnes adatfeltáró, alapos filológiai munkássága, illetve Jankovits Lászlónak *Accessus ad Janum. A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében* (Balassi, Bp., 2002.) című munkájának az új irodalomelméleti irányzatok felé is nyitó, hermeneutikai megközelítésmódja egymást kiegészítve gazdagítja napjaink Janusról alkotott képét. De mindezekhez mostanáig nagyon hiányzott egy jó szövegkiadás.

■ BÉKÉS ENIKÓ

„Magyarország mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája”

A Vatikáni Levéltárnak azok az okiratai, melyek őseinknek a keletről Európát fenyegető veszedelmek ellen kifejtett erőfeszítéseire vonatkoznak (CCA 1214–1606). – 'HUNGARY AS PROPUGNACULUM OF WESTERN CHRISTIANITY'. DOCUMENTS FROM THE VATICAN SECRET ARCHIVES (CA 1214–1606)

Összegegyítette és kiadásra rendezte †Artnér Edgár dr., a Római Magyar Történeti Intézet tagja, közreadja: Szovák Kornél, Török József és Tusor Péter. Budapest–Róma, 2004. (Bibliotheca Historiae Ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nuncupatae, Series I, Collectanea Vaticana Hungariae I)

Az itt ismertetett kötet fontos kezdeményezést fémjeléz: egy új sorozat indítását, mely a Vatikáni Levéltár magyar tárgyú kutatásait szándékszik publikálni, felvéve ezáltal egy régen abbamaradt sorozat fonalát.

A vatikáni levéltár 1881-es megnyitását nem sokkal követte az első ilyen irányú magyar vállalkozás, mely korában egyedülálló volt. Az 1884 és 1891 között a magyar egyház költségén, a Vatikán által megjelentetett sorozat, a *Monumenta Vaticana Hungariae* nyolc kötetét a történészek mind a mai napig forgatják. E vállalkozás elsősorban Fraknoi Vilmos nevéhez fűződik, aki mind a Vatikánban, mind itthon kezdeményezte (és kijárta) e forráskiadást, és aki élen járt mind vatikáni levéltári kutatásaival, mind az anyag publikálásában. A sorozat a vatikáni kutatások első időszakában nagy tekintélyt is szerzett a magyar tudományosságban.

Am az 1890-es években Fraknoi koncepciót váltott, és más országokhoz hasonlóan – melyek a XIX. század végén Rómában történeti intézetet hoztak létre és működtetnek azóta is, világos keretet nyújtva ezáltal a kutatásnak és a publikációnak – Római Magyar Történeti Intézetet hozott létre, ettől remélvén a forráskutatás stabil bázisának megteremtését. Így jelent meg egy új sorozatban, 1896 és 1904 között, a veszprémi egyházmegye vatikáni forrásainak négy kötete, a *Monumenta Romana Episcopatus Vespriensis*.

A régi sorozat még publikált egy kötetet 1909-ben, de Fraknoi minden igyekezete ellenére a magyar kutatás intézményes kereteit a következő évtizedekben az instabilitás és a hányatott sors jellemezte, rányomva bélyegét a publikációkra. A két háború között felmerült ugyan a *Monumenta Vaticana Hungariae* folytatásának gondolata, de végül helyette egy új, más koncepciójú sorozat indult, három kötettel 1931 és 1941 között, a *Monumenta Hungariae Italica*.

A vatikáni kutatásokat – ámbár egészen soha nem maradtak abba – sem ekkor, sem természetesen a szocialista éra alatt semmilyen intézmény nem tekintette prioritásának. Így az új sorozat, mely egyszerre szándékszik közölni forráskiadásokat, monográfiákat, repertóriumokat és bibliográfiákat, mindenképpen üdvözlendő. A kezdeményezés jelzi a Pázmány Péter Katolikus Egyetem ambícióját, hogy intézményes kereteket nyújtson e kutatásoknak és publi-

kációjuknak, új korszakot nyit a vatikáni magyar kutatás történetében s remélhetőleg lehetővé teszi majd, hogy a magyar egyháztörténeti kutatás újra felzárkózzon a német, francia, lengyel és egyéb európai országok hasonló vállalkozásai mellé.

Az új sorozat első kötete, ellentétben a korábbiakkal, nem egy pontifikátus magyar, vagy egy egyházmegye vatikáni dokumentumait közli, hanem tematikusan válogatott dokumentumokat a vatikáni levéltárból: Magyarországnak a középkori Európában elfoglalt helyével foglalkozik, címében a jól ismert hasonlat felhasználásával, mely Magyarországot mint a nyugati kereszténység keleti védőbástyáját jelöli meg. A kötet a XIII. század elejétől a XVII. század elejéig terjedő időszaknak ezt az egyszerre tiszteletre méltó és hálátlan szerepét illusztráló vatikáni dokumentumokat szándékozik közreadni Artner Edgár (1895–1972) paptörténész 1924–25-ben végzett római gyűjtése és publikálatlan kézírata alapján, regesta formában vagy teljességükben.

Am ha az olvasó kézbe veszi a könyvet, és belelapoz, a fentebb olvasott címlapdal s a Vatikáni Levéltár prefektusának, Sergio Pagano atyának ajánlása után, a vii. oldalon található tartalomjegyzéket olvasván örömmel konstatahatja, hogy e vasikos kötet nem csupán a fent említett dokumentumok okmánytára, mely 300 oldalt foglal el: megelőzi ugyanis egy két részből álló bevezetés. Az első (xv–clxxxviii. old.) Tusor Péter tanulmánya, *A vatikáni magyar kutatásokról*, terjedelmes függelékkel ellátva, mely igen sok dokumentumot mutat be és publikál a témakörben. Ezt követi Török József és Tusor Péter közös tanulmánya, mely valójában nem csupán a kötet, hanem az új vatikáni sorozat bevezetője is (clxxxix–ccxi. old.), majd Artner Edgár munkájának kiadása (1–269. old). A külföldi használatot is célzó kötet végén bibliográfia, részletes latin névindex, az indexhez anektálva a Vatikáni Levéltár és Könyvtár felhasznált dokumentumainak jegyzéke, a két bevezető tanulmány angol nyelvű kivonata, az 1500 körüli magyar egyházmegyéek angol nyelvű térképe és végül angol tartalomjegyzék is található.

Tusor Péter tudománytörténeti tanulmánya a vatikáni magyar kutatásokról a modern történeztudomány barokk kori kezdetétől a mai napig tárgyalja a vatikáni magyar kutatás történetét. Sorra veszi a vatikáni vagy tágabban olaszországi magyar források feltárására irányuló összes kezdeményezést. Mivel a római magyar kutatás mindig is szorosan függött saját intézményes kereteitől, finanszírozásától, tehát végeredményben az egyház s később az MTA tudománypolitikájától, lokálisan pedig egy római magyar intézet létrehozásától és működésétől, a szerző e kérdéseket is részletesen tárgyalja – ezek időnként olyannyira az előtérbe tolszának, hogy majdhogynem feledtetik az eredeti, historiográfiai célt. Tusor például részletes, másfél oldalas listáját adja a Fraknoi által indíttványozott *MVH*-t finanszírozó egyházi intézményeknek és személyeknek; hosszan tárgyalja továbbá a Római Magyar Intézet és a Római Magyar Történeti Intézet egymáshoz való viszonyát a két háború között (melyből fény derül a Történeti Intézet igencsak felemás, önálló apparátust és autonómiát nélkülöző helyzetére); s e szempont vezérelte a tanulmány végére összeválogatott, több mint ötvenoldalmi dokumentum szelekcióját is. Emellett a kronologikusan felépített tanulmányból megtudjuk, ki mikor kutatott Olaszországban magyar egyházi témában, valamint végigkövethetjük a vatikáni magyar kutatás nagy alakjainak, például Fraknoi Vilmosnak és Pásztor Lajosnak a munkásságát, s nem csekély mértékben bibliográfiáját is. A tanulmány utolsó fejezete (*Feladatok és lehetőségek*) programot vázol: legfontosabbnak a jövőbeli magyar vatikáni kutatás és anyagi körülményei folytonosságának biztosítását látja, az együttműködést a többi római kutatóintézettel, a bekapcsolódást a nemzetközi kutatásba, az utánpótlás biztosítását és a szünetelő munkákat kiadó sorozatot. Mint kiderül, a Pázmány Péter Katolikus Tudományegyetem a magyarországi vatikáni kutatásokat szándékszik összehangolni, eredményeik kiadását kézbe venni. Örömteli hír, hogy a magyar egyházkutatás régóta hiányzó egységesedését remélhetjük az új sorozattól s gondozóitól.

Az igen alapos tanulmány a terjedelmes lábjegyzetekkel és *excursusokkal* együtt lehetővé teszi nemcsak a római magyar történeti kutatások történetének áttekintését, hanem részletes bibliográfiájának összeállítását is – ez ugyanis hiányzik a tanulmány végéről, ami annál is inkább sajnálatos, mivel a kötet végén található bibliográfia nem vág egybe sem az Artner által feltételezetten használt könyvekkel, sem a Tusor lábjegyzeteiben citált munkák összességével.

Tusor Péter terjedelmes, dokumentumokkal ellátott tanulmánya igen távol áll a kötet címében megjelölt tárgytól. Ez a fontos, 150 sűrű oldalt megtöltő, tüzetesen jegyzetelt értekezés jobb – és igencsak más – sorsra volna érdemes, mint amiben e kötetben tulajdonképpen eldugva részeseül. Megérdemelne egy önálló kiadást, mely méltán számíthatott volna vásárlókra, hiszen mindenkinek útmutatót nyújthat, aki forráskutatást szándékszik végezni a Vatikáni Levéltárban, illetőleg akit a római magyar jelenlét vagy a XIX–XX. századi magyar egyház története érdekel. Ebben a kötetben azonban helye kérdésessé válik, és fontossága teljes mértékben elvész: a beavatatlannak álmában sem jutna eszébe itt keresni egy efféle kutatástörténeti tanulmányt. Így az is kérdéses természetesen, szükséges-e részletesen tárgyalni, illetőleg publikálni az Artner Edgár nevével fémjelzett, címe által tematikailag másfelé irányuló kötetben mindazt, ami nem kötődik szorosan a magyar történelem vatikáni forrásainak feltáráshoz és kiadásához – azaz Tusor tanulmányának kb. a felét s az általa közölt dokumentumoknak (melyek között még a Római Magyar Történeti Intézet 1914-es házirendjét is olvashatjuk, ahol is kiderül, milyen úri soruk volt akkoriban az ösztöndíjasoknak...) majdnem teljességét. (A recenzio megírása után jutott tudomásra, hogy Tusor tanulmánya terjedelmes „különlenyomatként” önállóan is megjelent – úgy látszik a fenti gondolatok neki is eszébe jutottak.)

Csak ez után következik, ami első kéne, hogy legyen, az új sorozatot és a kötetet bevezető tanulmány. A szerzők itt dokumentálják a *Collectanea Vaticana Hungariae*nak, a *Monumenta*

Vaticana Hungariae utódjának megszületését a PPKE-n, továbbá a céljait, melyek közt az egyetem néhai professzoraitól kéziratban maradt munkák közzétele is szerepel. Bemutatja Artner Edgár életútját s a kiadott dokumentumok sajtó alá rendezésének szempontjait. Itt értjük csak meg, miért is Artner Edgárnak az 1924–26-os római gyűjtése során készült vatikáni okmánytára alkotja az új sorozat első kötetét: az 1920-as években a *Monumenta Vaticana Hungariae* folytatásának szánt, ám kéziratban maradt mű a folytonosságot hivatott megjeleníteni az egykori és a most kezdődő sorozat között.

A szerkesztők legalábbis ekképp magyarázzák Artner forrásgyűjtésének – pontosabban kéziratának – kiadását. Artner 1924–25-ben kutatott Rómában, s kötetét eredetileg kevesssel a mohácsi vész négy századik évfordulója után adták volna ki, de ez feltehetőleg anyagi nehézségek miatt elmaradt. Artner munkája a két világháború között, a Klebelsberg Kunó nevéhez fűződő kultúrpolitika központi gondolata alapján született: Magyarországnak a Nyugat védelmében betöltött szerepét illusztrálja, sőt propagálja. A mohácsi vész és Trianon jelentését és jelentőségét párhuzamba állítva szándékszik a szerző „a történelmi dokumentumok tömegével [...] megmutatni elnyomóinknak, hogy mit köszönhetnek Magyarországnak; [...] életük és javaik első és leghathatósabb védelmezőjének kezéből csavarták ki orvul a kardot, amely mindig a becsület, igazság és a szent hit szolgálatában küzdött” (5–6. old.). A szerkesztők hangsúlyozzák a munkának ezt, az 1920-as évek aktualitásához kapcsolódó jellegét, mely történelmi dokumentummá minősíti Artner kéziratát.

Valójában ez az egyetlen igazi érv mai kiadása mellett, s ez a szerkesztők előszavából is kiderül, akik maguk is érzik, hogy a kiadás indoklásra szorul. Artner Edgár igen fiatalon végzte a gyűjtést, majd más irányban folytatta pályáját; az azóta eltelt több mint nyolcvan év sem a források ismeretét, sem a forráskiadás követelményeit illetően nem szállt el nyomtalanul munkája felett. A (nagyjából) kronologikus rendben közölt forrás-

tár a keresztes háborúk korától a zsitvatoroki békéig terjedő időszakot öleli fel, ám a válogatás heterogén, a dokumentumok eredete, célja részenként eltérő, s azon belül sem teljesen koherens. Hogy csak néhány példát említsek, az első 51 dokumentum vagy dokumentumcsoport *majdnem mind* már korábban kiadott forrást közöl regeszta formájában, s pontosítja őket; az 52–99. számú dokumentumcsoport *leginkább* a pápai tizedszedők magyarországi ténykedéséről tudósít 1308 és 1426 között: így a témához kevésbé kötődik. A harmadik csoport *főleg* az 1475–1504-es periódus szentszéki követeinek adott instrukciókat tartalmazza. Ahogy a szerkesztők is írják, „az egyes csoportokon belül mindemellett szórványosan más típusú dokumentumokat is találunk” (cxvii. old.), majd közel egy egész oldalon érvelnek e kiadás mellett. Mert valóban felmerül a kérdés: elégséges ok-e a kiadásra, hogy „nemcsak Fraknoi Vilmos államilag újjraalapított intézete egyik első tagjának munkáját vehetjük így kézbe, hanem egyúttal a Pázmány Péter Katolikus Egyetem jogelőd teológiai kara tanárának a *Monumenta Vaticana* felújítására tett kísérlete láthat napvilágot” (cxviii–cxvix. old.)?

Egyszerre kiegészítés és javítás, regeszta és forráskiadás az ifjú Artner Edgár e gyűjteménye, mely heterogén voltánál fogva sajnos a XXI. századi tudományosságnak már nemigen megfelelő. A mai középkorkutató számára e kiadás semmiképp nem szolgálhat releváns forráskiadásul, nemcsak mert nem koherens elvek szerint válogat, hanem mert mai szemmel nézve a válogatás igen hiányos. Így például a tatárjárás korának egyik legismertebb, ide tartozó dokumentuma, IV. Béla feltehetőleg 1250 novemberében kelt levele IV. Ince pápához, nem szerepel a kötetben, már 1859-ben közölte Augustin Theiner *Vetera Monumenta Historica Hungarorum Sacram Illustrantiája* (vol. I, p. 230–232, n° ccxl.). Nehéz megérteni a regesztaformában közölt szövegeket bevezető rubrikák változásait is: így például a 46. számú dokumentumcsoportnál jelenik meg először a „jelleg és tartalom”, továbbá a pecsétet leíró rubrika; majd néha a „jelleg”

meghatározódik, de a tartalom nem (48.); itt viszont megjelenik az oklevél anyagának, állapotának, jelzetének leírása (48/VI.). Minden jel arra mutat, hogy Artner ekkor *in vivo* ismerte meg a levéltári kutatás erudíciós követelményeit, melyeket többkevesebb szigorral sikerült csak érvényesítenie – s amelyek azóta nagyot változtak. A modern szerkesztők által újraolvasott és korrigált, lábjegyzetelt dokumentumok kiindulópontul szolgálhatnak egy tematikus kutatás számára, avagy kiegészíthetik a korábban kiadottakat, de semmi módon nem helyettesítik a magyar vonatkozású kutatást illetően az eddig már használatos, klasszikussá vált forráskiadványainkat. Így ez a kötet egyszerre állít emléket Artner Edgár személyének és a húszas évek történelmszemléletének és tudományosságának.

Szerencsére a sorozat azóta megjelent újabb kötetei már címodalukon jelölik *valódi* tartalmukat, előszavukkal vagy bevezetésükkel kezdődnek, adekvát bibliográfiával végződnek, s a mai konvencióknak megfelelően közlik a forrásokat.

NAGY PIROSKA

Murányi Gábor: Egy epizodista főszerepe

LAJOS IVÁN TÖRTÉNÉSZE ÉLETE
ÉS HALÁLA

Noran Kiadó, Budapest, 2006. 315 old., 3999 Ft

Aki Lajos Iván (1906–1949?) könyveit tanulmányozza, működni látja a kettős ítélszéklet, az erkölcsit és a történelmit, amely kétszer is ítéletet hozott Magyarországról a XX. században. Murányi Gábor két irányból közelíti meg ezt a színteret: a tudós életrajzának megszerkesztésével, illetve 1946-os, kéziratban, imprimatúrában maradt műveinek közreadásával. E tanulmányok – *Magyarország felelőssége a második világháborúban és Az első választás* – önállóan is érvényes

munkák, e könyvbe zárva azonban fölerősítik az életrajzi rész argumentációját is, melynek olvasója már az első fejezeteknél ráébred, hogy egy perújrafelvétel anyagával van dolga. Nem is csupán a történetből eltüntetett Lajos Ivánt illetően. Murányi sokszor bakafántoskodó pontossággal sorolja a hőisével szemben egykor hangoztatott kifogásokat, mégis hamar kiderül róla, hogy a mindkét totalitárius rendszer által elhallgattatott pécsi tudós és közéleti ember reális megítélése az ő személyes erkölcsi ügye is.

Ha Lajos Ivánnak igaza van, akkor másképp igaz minden, amit a magyar közjog történelmi szerepéről, a nemzet érdekeiről és felelősségéről vagy a legitimizmusról tanultunk vagy hitünk; nem kapcsolhatunk csak ókonzervatív elméleteket a monarchiához, s a „szociális népkirályság” sem olyan gyermekes ábránd, mint amilyennek pedig még Bibó is tekintette. Lajos Iván következetes volt akkor is, amikor egy demokratikus Duna-völgyi nagyhatalom szükségességére utalt, akkor is, amikor a magyar politika hibáit és mulasztásait igyekezett föltárni, s akkor is, amikor megtalálta a mentő körülményeket. Nyilván olyan világban akart élni, amelyben a kettős ítélszék egyazon mérce szerint működik, s amelyben hazája mindketőnek megfelel. Azért vált – 1939-ben – európai hírű szerzővé, mert *Németország háborús esélyei a német szakirodalom tükrében* című, néhány hónap alatt több nyelvre lefordított brosrájában a hivatalos német források utalásaiból fölépülő hivatkozás-láncolatokból bebizonyította (vagy bebizonyítani vélte), hogy a nagy valószínűséggel bekövetkező újabb világháborúból Németország nem kerülhet ki győztesen, a nyugati szövetségi rendszerrel szemben hátrányban van a pénzügy, az élelmezés, a hadiipar, a nyersanyagforrások terén, ráadásul az Egyesült Államok bizonyosan belép az új háborúba is. Talán nem volt még a nagypolitikát érintő magyar könyv, amely Európa-szerte ekkora figyelmet kapott volna. Külföldi recepciója azonban nincs összegyűjtve, sőt az OSZK-ban is csak a francia és az angol kiadás van meg. Azt sem tudjuk pontosan, hogy magyarul mennyien

olvasták. Könyve elején Murányi, „hét, más adatok szerint kilenc” kiadásról beszél, illetve „több tízezer (egy-egy becslések szerint legalább 70 ezer)” példányról (8. old.). Az életrajzíró, aki a szakirodalmi hivatkozásokon, a hőisére vonatkozó memoár-részleteken kívül összegyűjtötte és fölhasználta a levéltári dokumentumokat és az egyik legfontosabb forráscsoportként Lajos Iván hagyatékát is, számos olyan kérdést érint, amelyben az egymásnak ellentmondó vélemények és adathiány következtében nem dönthet – ilyenkor akkurátusan ismerteti a lehetséges, logikus változatokat. A bibliográfiai tételekkel más a helyzet: a brosrának alig több mint egy hónap alatt (betiltásáig) bizonyosan volt kilenc kiadása, s az utolsó a címlap szerint a 38 000–41 000 közötti példányokból állt. Ha ez igaz – mert azért tudunk olyan esetről, amikor egy könyvben nem a hiteles, hanem jóval nagyobb példányszám szerepelt –, s ha már e korszakra is érvényes a később használt kulcs, akkor ez háromszor annyi olvasót jelent – egy fél hadsereget. A munka 1939 nyarán, nem sokkal azelőtt, hogy a magyar nemzetiszocialisták sajtójának pergőtüzébe került, nyilvánvalóan közvélemény-alakító tényezőnek bizonyult; ezért számít szerzője főművének.

Lajos Iván korábbi munkái másról szólnak, de mindegyikük egyazon koncepcióból vezethető le. Ezt a most első ízben közzétett egyik tanulmányában így világítja meg: „Avval, hogy a Monarchiát, az európai egyensúlyt ezt az alappillért darabokra zúzták, részre bontották, a Párizs környéki békék szükségszerűen a nagy német gondolat megerősödéséhez és a német világimperializmus előmozdításához kellett hogy vezessenek. Abban, hogy a Monarchia átszervezése helyett véglegesen eltüntették azt az európai térképről, találhatjuk meg a későbbi tragikus események legfontosabb előidézőjét és támogató tényezőjét. Ha ma a német megszállások rémségeit átélő népek megkérdézik, hogy azok, akik áldozatul estek az irtózatos német terrornak, ezt kinek köszönhetik, úgy ne feledkezzenek meg államalapítóik felületességéről és vakságáról sem.” (177. old.)

A legitimizmus (legalábbis a magyar – mert volt például német is) Lajos Iván fölfogásában egyszerre jelenti a jogfolytonosságot és a konföderáció útján létrejött, megreformált nagyhatalom megteremtésének egyetlen esélyét. A korábbi munkáiban részletesen tárgyalt megfigyelése szerint a (későbbi) győztesek már az első világháború befejezése előtt föl-ismerték, hogy a Monarchia fönállása közös európai érdek – az antant még 1918 őszén sem adta föl a birodalom megmentésének programját. A Nemzeti Tanácsok megalakulása után a majdani kisantant államok katonai akciói által kialakított kész helyzet ellen viszont nem tudtak vagy nem akartak tenni semmit. Később – ennek részleteiről Lajos Iván másik, Murányi által most közreadott munkájából kapunk képet – igyekeztek megváltoztatni a közép-európai állapotokat; Csehszlovákia nem tudta, illetve nem akarta betölteni azt a feladatot, melynek fejében létrehozták, maga a kisantant pedig (ezt a pécsi tudós évtizedekkel a többi magyar kutató előtt vette észre) nem a francia érdekek védelmére alakult meg, s mögötte eredetileg nem is Párizs, hanem Róma állt. A francia politika arra irányuló kísérlete, hogy Magyarországot Közép-Európa központjává tegye, Lajos Iván szerint a magyar kormányok bizalmatlanságán bukott el. (Tanulmányában természetesen főképpen az ezt igazoló adatokat fűzi egybe, de a hipotézis legalábbis erős.) Később azonban Párizs (s talán London is) – szóban – támogatta a trónja elfoglalására készülő IV. Károlyt: ha kész helyzetet teremt, ők nem fognak komolyan tiltakozni, csak illemből. Murányi könyvének főszovegét és függelékét olvasva ismét azt gyanítjuk, hogy a nagyhatalmak túl keveset vállaltak Európa biztonsága érdekében; Lajos Iván azonban, úgy tetszik, nem más államok feladatait akarta firtatni. Két dologból indult ki: létezik a *fait accompli* és vannak a (későbbi terminussal) realizálatlan történelmi alternatívák. Aki nem cselekszik, azt utóleri a történelem ítélete.

A fentiekből logikusan következik Lajos Iván antihitlerizmusa. Érvéle ellenére – ez Murányi könyvéből is kiderül – nem pusztán azért óvta Ma-

gyarországot a németekkel való szövetségtől, mert biztos volt benne, hogy a Harmadik Birodalom elveszíti a háborút, hanem azért is, mert tudta, hogy előbb még gyarmatosítja Közép-Európát. Lajos a brosúrájában idézett/hivatkozott német források hitelességét részben azzal támasztotta alá, hogy Németországban diktatúra van, ott nem jelenhet meg olyan adat, amelyiken nincs rajta a hatalom pecsétje. Konceptiója azonban nem egy magányos vidéki tudós egyéni leleménye: alapjai, részletei, töredékei közvetlen előzményként több eszmétársánál kimutathatók (Apponyi György például még a Darányi-kormány idején beszélt a képviselőházban a hitleri Németország szándékairól s megvalósításuk esélyeiről, a logikus végkifejletről). Ami új: a tények történelmi-jogtörténelmi képpé rendezése, adatokkal való alátámasztása, illetve mindenekelőtt a források összegyűjtése, megrostálása. S részben az a konok kötelességtudat is, amellyel eszméi képviselőtét a szerző az utolsó pillanatig, elszigetelten is vállalta. Mert személyes kapcsolatai ellenére nem tudta megvédeni senki – azok sem, akik 1944 márciusáig, amikor a németek letartóztatták őket, legalábbis a saját képviselői mentelmi jogukban bízhattak.

A legkevesebb, amit Lajos Iván bizonyosan tudhatott: könyve megjelenése után a náci és a nyilasok rögtön nekiesnek majd. Megtörtént; számos politikai és erkölcsi analfabéta – erről Murányi részletesen tájékoztat – évekig rajta köszörülte a nyelvét, akkor is, amikor a németek már elhurcolták. Meglepő viszont, hogy milyen kevés lap állt ki mellette, a monográfus szerint lényegében csak a *Magyar Nemzet*. (Jó volna azt is tudni, foglalkoztak-e a brosúrával a határon túli magyar orgánumok. Az bizonyos, hogy Ligeti Ernő kolozsvári *Független Újságja* kolumnás ismertetőt közölt róla az 1939. évi 14. számban.) Murányi az egész jelenséget eredményesen kapcsolja össze a legitimista mozgalom bemutatásával, ha a többi meghatározó személyiségről nem szól is részletesen – azért néhányuk (például Sigray Antal) valódi jelentősége sejtethetővé válik a könyvből. S bár ez nincs didaktikusan levezetve, közvet-

len adatokat nyerhetünk arról is, hogy a két diktatúra potenciális és – amint azt a szovjet lágerbirodalomban eltüntetett Lajos Iván sorsa mutatja – tényleges áldozatainak egy jelentékeny hányada azonos volt.

Tisztázásra szorul, mi is volt valójában Lajos Iván. Murányi a könyv alcímében (alighanem az egyszerűség kedvéért) történésznek nevezi, a pécsi tudós szakmai mivoltának meghatározása a két fontos recenzióban (Rainer M. János, *Mozgó Világ*, 2006. 7. szám; Révész Sándor, *Beszélő*, 2006. 9. szám) majdnem olyan bizonytalan, mint az életrajz írójáé. Lajos Iván (szerintem) olyan jogász, illetve történelmi felkészültségű tudós volt, aki *történetpolitikai* munkákat adott közre. Ez a diszciplína kiveszett irodalmunkból, a húszas–harmincas években szaktörténészek és bölcselők foglalkoztak vele, lényegéről lásd Jó Tibor 1940-ben megjelent *Mátyás és birodalma* című munkájának utószavát. Eszerint a történelemtudományon és a történetfilozófián kívül „van egy harmadik szemléletmód is”, mely az előző kettőre támaszkodik, ám bevallottan azért fordul a múlt-hoz, hogy a jelenben használható szempontokat nyerjen belőle. A történetpolitikának éppen úgy tisztában kell lennie az adatokkal, mint a történelemtudománynak, mert különben hamis következtetésekre jut. Magáról Murányiról szokás leírni, az említett recenziókban is szerepel, hogy oknyomozó újságíró volna, aki most éppen a történelemben „oknyomoz” – ez nyilván a korábbi munkáiból leszűrt következtetések mechanikus átvétele. Ez a könyve ugyanis nyilvánvalóan nagy forrásismeretre alapozott, a kérdések lehetséges elágazásai felé kitekintő (s csak néhány távolabbi következmény kapcsán és ott is nyilván terjedelmi okokból egyszerűsítő) történelmi munka, amint azt Rainer M. János el is ismeri. Akkor is így van ez, ha történetesen átlátunk a szítán: Murányi nyilvánvalóan egy olyan „epizodista” történetét dolgozta föl, akiben kötelességtudat, szolgálat és szakszerűség ellentmondás-mentessége okán a magyar értelmiség azon ideáltípusát találta meg, amely ellen korunk szelleme megsemmisítő támadást indított.

Hiányolhatnánk Lajos Iván munkáinak részletesebb ismertetését, állításainak szembesítését más kutató-kéival. Minthogy azonban a szerző szándéka szerint a könyvben hőse életéről és haláláról, egy történeti személyiség sorsáról, nem pedig életművéről van szó (ehhez pedig elegendő annyit tudnunk korábbi munkáiról, amennyit Murányi elárul róluk), belenyugodhatunk ebbe, különösen akkor, ha újra közös témánkká lesz az az ideológiailag meglehetősen széles antihitlerista bázis (legitimisták, liberálisok, szociáldemokraták, kigazdák, sőt a kormánypárt egy része), amely mögött 1944-ben nem álltak tömegek. Ha Murányinak és hősenek van közös alkati vonása, az éppen az, hogy a tudományt egyikük sem vágja el az élettől. Gyanítom, hogy e könyv részben a diszkusszió érdekében íródott.

S hogy erre milyen nagy szükség volna, azt a közvéleményben élő terminológiai káosz is mutatja. Révész Sándor érzékenyen interpretálja ugyan Lajos Iván történetét, de ez nem változtat azon, hogy nem tudja, mi a (magyar) legitimizmus. Szerinte Lajos „a legitimisták Habsburg-párti, karlista vonalát képviselte”, később ismét „Habsburg-párti legitimistákról” beszél. Valószínű, hogy Baranyai Jusztin Murányi által fölkeletelt és idézett vallomása téveszthette meg; ott ugyanis a legitimizmus a monarchizmus szinonimájaként szerepel. Ezzel szemben ha minden magyar állampolgár, aki IV. Károlyt akarta a trónon látni (újraavasztása *nélkül*), majd az ő halála után Ottót, legitimista volt is – ab ovo nem lehettek legitimisták a szabadkirály-választók. Azok sem, akik Habsburg királyt akartak, *de egy másikat*. A legitimizmus annak az államjogi meggyőződésnek a foglalatja, hogy a nemzeti szuverenitás két egyenrangú lételeményese a király és a parlament, törvényeket csak kettejük közös akarata szabhat, de király csak az lehet, akit a Pragmatica Sanctióból eredően a trónöröklés szigorú rendje szerint megillet a korona; minden más változat – például az, hogy Károly legyen a király, *de választás révén* – megdöntötte volna az egész bonyolult magyar közjogi rendszert. Valószínű, hogy

ezért (is) ítélte meg Lajos Iván olyan szigorúan az őszirózsás forradalmat és következményeit. Károlyiék ugyanis a XIX. századi osztrák alkotmányjogászok érvelését fordították szembe a 48-as hagyománnyal. (Voltaképpen a legitimisták voltak azok, akik nem engedtek a 48-ból, a köztársaságpártiak legfeljebb 49-es alapokra próbálhattak hivatkozni.)

A könyv döntő (de persze szintén relatív) hiányossága, hogy lemond a Lajos Iván brosúrája ellen írt egyetlen szakmailag is számottevő dokumentum érdemi kritikájáról. Az hiteles, amit a szélsőjobboldali sajtó rágalomhadjárataról mond, de a „Magyar Nemzeti Front Berlin” által még 1939-ben közreadott, Arató István, Csikós-Nagy Béla és Török Béla által írott *Válasz a Szürke Könyvre* című füzet egy másik kategóriába tartozik, azt nem lehet elintézni annyival, hogy az események végeredményben Lajos Ivánt igazolták. Az ellenbrosúra kapcsán Murányi egy másik fontos szöveg indul el: Csikós-Nagy, aki 1939-ben még a nemzetiszocialista gazdaságpolitikára esküdött, a szocialista tervgazdaság kulcsembere lett, egykori „vitafele” viszont szovjet lágerben halt meg. Az is tény, hogy Murányi magától Csikós-Nagytól tud idézni például egy olyan vallomásrészletet, amelyben az maga ismeri el, hogy noha „tudományos alapon és fegyelmezettséggel”, de „kétségtelenül a német orientáció szellemében” s németbarát professzora befolyásától sem mentesen írta meg a saját fejezeit. A berlini kiadvány érvényes bírálata meghaladja egy „köz”-történész kompetenciáját, gazdaságtörténész is csak akkor foghatna hozzá, ha kivétel nélkül megismerte már a brosúra és a cáfolat nem is mindig szakszerűen hivatkozott forrásait.

Lajos Iván Mauthausenből kiszabadulva egy füzetében cáfolta azoknak az „érveknek” a többségét, amelyekkel itthon le akarták bunkózni. A három berlini ösztöndíjas által említett részletproblémákat azonban nem érintette, noha az ördög talán mégis lakozhat a részletekben is. Nem lehet véletlen, hogy a németeket azok közül is sokan verhetetlennek hitték, akik egyáltalán nem akarták, hogy a III. Birodalom uralja Európát. A berliniek

valószínűleg nem jártak el jóhiszeműen, és nyilvánvalóan megrendelésre dolgoztak. De szakmai képességeiket nemigen vitathatnánk *pusztán azon az alapon*, hogy mi már olvashattuk a második világháború történetét. Lajos Iván könyvének jelentősége nem csak azon múlik, hogy mindig pontosak-e a számításai. Két dolgot azonban így is nyugodtan állíthatunk. Csikós-Nagyék egyik tromfjukkal – hogy senki sem ismerheti a német gazdaság titkos adatait, így Lajos Iván füzeté *nem lehet* tudományos munka – saját érveik alól húzzák ki az alapot: ha nincsenek megbízható számok, mire való az egész közgazdaság-tudomány? A másik szempont pedig túlnő az adatokon, amelyekbe ők, azt hiszem, beleveszték, Lajos Iván pedig kilátott mögülük: a Birodalom szándékait a pécsi történetpolitikus számította ki pontosan, nem a német–magyar sorsközösség ideológusai.

FILEP TAMÁS GUSZTÁV